

PRORIJEĐENI TRAGOVİ ŠEĆANJA NA RATNE GODINE

Danilo Radojević

We present a writing of a prominent Montenegrin scientist where he recorded memories of his early youth, the April War, occupation, the uprising in 1941, Chetniks, camps, Germans, refugees, Partisans, liberation. He draws memory fragments describing war chaos, events in the neighbourhood, family and personal adventures of a boy who was forced to grow up abruptly. Due to certain circumstances this writing had to be published posthumously since Danilo Radojević died in January 2019 and did not live to see his work printed.

*Na Mokrome, u julu 2015. godine,
na sugestiju Milovanovu,
pribilježih neka sjećanja na ratna zbivanja.*

Nova pustoš me nišani hladnijem zrakom. Gledam planinu Vojnik i niču sjećanja na ratne godine, od 1941. do 1945, kada je ta planina gledana kao jedini ubjeg. Osnovne konture tih događaja ostaju u mojoj memoriji, postajući sve više usamljena (lična) uporišta trajanja svijesti da se „nekad“ bilo, da se grčevito borilo za opstanak, da je smrt buljila iz čečara i škripova, iz pomola nepoznatog bića, iz prodornog urlika aviona „štuka“, iz naglog laveža prepanutog psa... Znam da je vrijeme odnijelo onaj spektar boja koje su tada titrale na lišću, na obzorjima, u očima ljudi koje sam srijetao. Sve su se boje u mojoj svijesti davno i nečujno stapale u dvije najupornije, u tamnosivu i bjelu.

Te okrnjene slike, koje mogu još prizvati iz ponora vremena, dovode me u stanje nepovjerenja prema sopstvenom pamćenju: kolebam se da li da zapišem neki tako izmijenjeni trag koga se prisetim jer jača sumnja da je to što prizivam iz davno prošlih dana u docnijim godinama dograđivano. A takav, pomjereni sadržaj minulog ne bih zapisivao. I kako povezati te male segmente doživljenog, koje pamtim od nepune devete do nesastavljene trinaeste, iz vremena pogibija, paljevina, lomova, bježanja od smrti, iz vremena drugog svjetskog rata.

Približavanje zla

Na severni zid velike sobe naše kuće na Ornicama, između dva prozora, brat Radoje je jednoga dana objesio široki karton, i na njega počeo lijepiti skice njemačkih osvajanja evropskih zemalja: Austrije, Čehoslovačke, Poljske, Francuske. Te skice je pažljivo izrezivao iz Sokićeve „Pravde“, na koju je moj otac Miro bio jedno vrijeme pretplaćen misleći da je nešto objektivnija. Novine su stizale preko šavničke pošte, ali često sa zakašnjenjem. Pamtim njihov miris koji bi ispunio sobu kad ih je otac ili neko od ukućana listao. Taj tugaljivi i nepoznati miris, različit od svih ostalih u našoj kući i oko nje, dugo bi lebdio u zraku, a doživljavao sam ga i kao nijemu poruku o nečemu dalekom i drukčijem. Radoje je tako doljepljivanjem skica novih frontova pokušavao da prati približavanje zla.

Aprilski rat 1941.

Početkom aprila 1941, hladnog i oblačnog, sestra Darka i ja žurili smo kroz Krše da na vrijeme stignemo u školu, a to je bila samo jedna soba-učionica, na spratu kule Poleksića; ulazilo se uz kamene skale. Kad smo stigli u polumračnu učionicu, a i drugi učenici su pristizali, ušao je učitelj Jovan Poleksić, stao

Danilo Radojević
1932–2019

ispred praznog stola-katedre i rekao: „Deco, od danas škola neće raditi. Počeo je rat“. Učenici su šućeli i napregnuto gledali učitelja u lice, ali on nije imao šta više da kaže, samo je njegov oštri pogled prelazio preko nas. Pošto smo ostali da stojimo u klupama, ni knjige nijesmo bili izvadili iz torbica, on je izgovorio, ravno i hladno, posljednju rečenicu: „Sad idite svojim kućama i budite dobri“. Tako je završena posljednja školska godina, na samom kraju zlog trajanja Kraljevine Jugoslavije. Uznemireni, brzo smo se razišli, noseći torbice s knjigama. U kući zatekosmo majku Kosanu. Bila je nagnuta nad naćvama i mijesila hljeb. Kad joj Darka isprića kako nas je učitelj odmah uputio kućama, majka se uspravi, a glavu lagano posagnu pribirajući sećanja: „E, ovo je, đeco moja, početak četvrtog rata u dosadašnjem mome životu. U tri sam pratila oca i braću. Moga oca Mira rat je zatekao dok je bio na tećevini u Americi, odakle je požurio da

kao dobrovoljac dođe u crnogorsku vojsku, a malo poslije poginuo je na Glasincu. I znam dobro da ratovi gomilaju siročad, donose glad i bolijesti, a o stalnijem pogibijama da i ne zborim. Moram vas čuvati“. Kad je umijesila tijesto, čučnula je pored ognjišta, razgrnula vatraljem žar, ploču očistila od pepela kokosijim krilom i na nju stavila tijesto, a preko njega položila zagrijani sač. Pošto je preko sača vatraljem nagnula žar, ukrstila je ugarke i vatra se opet razgorjela. Šutradan je došao brat Jovan iz Nikšića, đe je učio gimnaziju. I njemu je prestala nastava. Donio mi je na poklon naočare od crvenog kaučuka i rekao: „To ti je da zaštitiš oči od sunca“. Sa zanimanjem sam listao njegove udžbenike.

Kad je iz Šavnika stigao poziv ocu Miru da se javi u vojnu komandu na Cetinju, svi smo se okupili u velikoj sobi. Šućeli smo i gledali u njega. U porodici se često pričalo o onome što se zbivalo u minulijem ratovima, a posebno su bila mučna šecanja na zločine, paljevine, pljenidbe, progone, mučenja po zatvorima uhvaćenih boraca za slobodu, što se zbivalo u godinama nakon završetka prvog svjetskog rata. Slušao sam od đeda, babe i roditelja ta kazivanja, ali to nijesu bile nikad duge priče jer je bilo dovoljno samo po nekoliko rečenica da se razgrne zaborav sa tih strašnijih događaja, kada je lomljena kičma narodu. I odmah se žurilo da se pogledi uklone od mračnih slika. Neko od starijih ukućana bi zaključio: „Zlo vrijeme, ne ponovilo se“. Otac se opremio i pošao u Vojni stan na Cetinju.

Dva dana kasnije zakucuo je na kutnja vrata uniformisani čovjek i kazao da iz vojne komande naređuju da svi odrasli moraju poći s lopatama u Meka Dola da čiste snijeg sa kolskog puta. To je bila priprema za prolazak vojnih vozila. A snijeg je bio još veliki, i zbijen, na osojnoj strani Krnovske Glavice, đe je oko puta raslo visoko i gusto bukovo drveće. Majka Kosana i brat Radoje rano su otišli i cijeloga dana čistili snijeg. Kratki rat ubrzo je bio završen pa je očišćeni dio puta olakšao bježanje

dijelu rasturene jugoslovenske vojske. Čulo se da su vojni vrh i vlada umakli iz zemlje ponijevši sa sobom dragocjenosti i zlatne poluge. Jednoga od tih mutnih dana dođe u našu kuću Mihailo, brat od strica, pravnik; bio je mobilisan kao rezervni podoficir. Nijesam upamtio ništa od njegova razgovora sa mojim ukućanima, već se samo zadržala slika kako iz kožne torbice vadi mapu i metalni predmet za koji sam posmislio da je britvulin, ali Mihailo objasni da je to kurvimetar, sprava za mjerenje dužina krivih linija na mapama. On razvi mapu, položi je na sto i prinese joj sićušni točak što je iz te sprave virio. Lagano je pomjerao mali točak krivinama linije koja označava put od Nikšića prema Šavniku i na kraju pročitao razdaljinu između tijeh mjesta.

Italijani okupiraju Crnu Goru

Italijanska vojska prvo je zauzimala južni dio crnogorske teritorije. U maju 1941. godine uzbudila nas je vijest da je prema Šavniku pošla italijanska kolona. Tada se dogodilo naše prvo bježanje uz strmu stranu planine Vojnika iznad sela. Ponijeli smo zavežljaje s najpotrebnijim stvarima. Bio sam tužan što moramo napustiti kuću i skrivati se po planinskim bespućima. Dok su ukućani tovarili na konja nešto od hrane i nužne opreme i spremali bremena da nose, vratih se da još jednom vidim kutke u kojima sam živio. Čim stadoh na kutnja vrata, prože me hladna struja oko grudi. Dok sam gledao stvari u velikoj sobi i zidove koje je moj otac molovao, ošetih svu tjeskobu nužnog odlazivanja od svakodnevnog života i strah od mogućnosti da ne budemo imali đe da se vratimo. Obidoh i malu sobu: sa sredine tavanice visio je „luster“ koji je isplela od ražane slame tetka Danica. Malo se zanijhao kad sam otvorio vrata pa ga blago dodirnuh da ga zaustavim. U odžaku su na policama ostali redovi praznih kalica. Iznad polica su se žučeli šašoljci koji su natkriljivali kalice. Ušao sam i u portik: na njegovom kraju stajao je veliki badanj

za kupus. U njemu sam odjednom vidio člana porodice koji je morao ostati jer je bio prevelik da bi prošao kroz vrata. Na ognjištu su ostale i dvije nagorjele glavne naslonjene na demirodžak, a iznad oledenog ognjišta visile su verige o koje je majka svakoga dana vješala kotao da vari ručak. Dok smo napuštali kuću, činilo mi se da iz svakoga kutka izbija prijekor što idemo. Poslije napornog uspinjanja, i pošto smo priješli na drugu stranu Maloga Vojnika, smjestili smo se između bukovih stabala. Na toj krševitoj zemlji teško je namjestiti podlogu za ležaj na kome je moguće provesti noć. Otac je našekao jelove grane koje smo nanizali u slojeve da se ležaj odvoji od kamenja i zemlje; preko naslage četine prostrli smo ponjave. I to je sve što se, bez potrebnog materijala, moglo učiniti; nismo se mogli osigurati od kiše ako bi počela naoditi, niti od zmija koje neđe okolo siguno gmižu, ali smo odnekud bili uvjereni da će nas zaobilaziti. Tu smo proveli desetak dana. Majka je pripremala jelo i varila vareniku u jednom bakarnom kotlu. Vatru je održavala između dva kamena koji su služili kao oslonac za posudu. Zagledao sam prostor oko našega zbjega, drveće, trave koje ranije nijesam vidio. Jednoga dana sam u zelenkastu koru deblje bukve urezao vrhom britvulina moje inicijale. Zaželio sam da ostavim neki trag da smo tu bili u zbjegu. Tada neko donese vijest da se italijanska posada smjestila u Šavniku, ali da vojska ne čini nasilja nad narodom, pa smo pokupili stvari i vratili se kući.

Ustanak

U junu prvi put čuh riječ „gerila“. Nekoliko omladinaca iz Mokroga, među kojima je bio i brat Radoje, okupljali su se neđe ispod Mičijevca i vježbali u rukovanju puškom. To je bila priprema za formiranje gerilskog voda. Dolazile su i nedovoljno jasne vijesti da je u nekijem crnogorskim krajevima dignut ustanak protivu italijanskih posada. A prve večeri pred napad usta-

nika na posadu u Šavniku, dogovarali su se otac i brat da rano ustanu i da se pridruže ostalima koji budu pošli u napad. Otac Miro imao je pušku „moskovku“, skrivenu na tavanu; popeo se uza stube i donio je; bila je uvijena u krpe koje je odmotao, a onda je pažljivo očistio. Šutradan u zoru bila je budna porodica. Kad su Miro i Radoje pošli ka Šavniku, zaplakala je sestra Raduša, ali sam tada čuo tihi glas majke Kosane: „Nemoj plakati, ne valja ljude pratiti suzama u rat“. Poslije smo čuli plotune i mitraljeske rafale koji su dopirali iz šavničke doline. Odjeke su sabirale i vraćale strme strane Vojnika. Kad su se njih dvojica vratili, ispričali su šta se događalo na bojištu, o poginulim i zarobljenim italijanskim vojnicima, njihovom postrojavanju na rimskom mostu preko rijeke Bukovice, i prebrojavanju.

Oslobođeni Drobnjak trajao je petnaest dana, od 22. jula do 6. avgusta, kada je prostrujala vijest da je pošla iz Nikšića kaznena ekspedicija. U rano jutro, Miro i Radoje opet su naoružani pošli u Grlić, na početku Kruševica, đe su sa drugim borcima formirali lanac kako bi spriječili dalji prodor okupatora. Pet naših boraca koji su bili upućeni da stražare i jave kad italijanska vojska izbije na krnovsku površ, prihvatili su borbu i izginuli. I zametnula se bitka na Kruševicama, a avioni su kružili i mitraljirali. Na Ornicama, oko kuće, nije bilo skloništa u blizini, pa pođosmo u Sige, u Kalajnu pećinu. Ispred pećine bilo je došlo još nekoliko porodica. U tu plitku i nisku pećinu ulazi se sa livade. Toplina ljeta nije iz nje ispila memlu. Dok sam, posagnut, kroz nju prolazio, samo sam vidio razbacane ugarke, vjerovatno od vatri koje su pastiri palili. Taj sunčani dan ispunjavale su detonacije iz Kruševica. Maloj Mitri, s kojom sam slušao tok borbe i nadlijetanje aeroplana iznad Mokroga, rekao sam: „Kad se aeroplan približava treba se sakriti ispod granatog stabla, da nas ne bi primijetio“. I tako smo činili. Docnije se čulo da je većina ustanika, sa štabom, bila daleko, na planini Ivici, visoko iznad Šavnika, đe je trajalo dogovaranje o tome da li izvršiti

udar s boka, iz sela Miloševića. Odlučeno je da se ustanici povuku jer je bila velika koncentracija okupatorskih trupa, tenkova, artiljerije, a pridolazilo je pojačanje iz Nikšića pa ih ne bi mogli razbiti. Zato su ustanici, koji su cijeli dan vodili borbu kod Kruševica, pred prvi sumrak dobili naređenje da odstupe. Tada su se, sa ostalim borcima, vratili otac Miro i brat Radoje.

U Šavniku je, početkom avgusta 1941, stacionirana italijanska vojna posada. Odmah je prostrujao strah na vijest da su u Šavnik vraćeni iz Kolašina đe su bili odvedeni, oni italijanski vojnici koji su bili zarobljeni od ustanika, 22. jula. Vojska je po okolnim selima hvatala ljude i dovodila ih pred te bivše zarobljenike da bi oni prepoznali učesnike borbe za Šavnik. Ljudi za koje bi ovi Italijani tvrdili da su bili sudionici oružanog ustanka, osuđivani su na smrt ili robiju. Okupaciona posada ostala je u Šavniku do sredine oktobra, pa su opet došli partizani.

Mjesec i po dana docnije, preko Mokroga su prolazile grupe, a nekad i kolone ustanika prema Šavniku. Nekolika dana sam dolazio do kolskog puta, na Baricu, da izbliza vidim ustanike, ljude koji su riješeni na borbu protivu okupatora. Različito obučeni, išli su odmjerenim korakom s puškama o ramenu, umorni od dugog pješaćenja, ali uporni. Saznalo se da je sabirno mjesto na Jezerima i da im je cilj da oslobode Pljevlja. Bio sam ushićen tijem prizorom: ovi ljudi išli su u bitku, primicali su se ratnom sudaru neizvjesnog ishoda u kome će sigurno biti žrtava. Nijesam umio objasniti vrelinu svoje ljubavi prema tijem nepoznatim ljudima. Tada sam pokušao da makazama izrežem petokraku od tepeluka stare crnogorske kape, ali je svaki krak ispadao drukčiji. Uveče, dok je uz gasnu lampu šedela porodica i bližnji rođaci, čuo sam očev glas: „Sumnjam da je sve ovo kako treba promišljeno pa se bojim da se ne ponovi crnogorska pogibija na Skadru. Okupator se sigurno utvrdio bodljikavom žicom, šančevima, topovina, mitraljezima. Ta divizija ‘Pusterija’, kako je zovu, nije došla u Pljevlja pusta, nego je donijela sve za

odbranu, a naši odoše samo s puškama, s malo metaka i željom da nasrnu“. Ubrzo su stigli glasovi o velikoj ustaničkoj pogibiji. Vratili su se istijem makadamom, a oko nosila s ranjenicima, pokrivenim ponjavama, koje je nosio narod, najviše je bilo žena.

Pojava četnika

Stanje mira na oslobođenoj teritoriji šavničkog sreza trajalo je kratko. Već polovinom decembra 1941. godine, prvi put se čulo za četnike čiji je vođa postao do tada nepoznati Pavle Đurišić. U srezu beranskom napali su partizane, a već pri kraju februara 1942. godine, stigao je glas da su s četnicima vođene borbe oko Kolašina i da su se primakli šavničkom srezu. U našoj kući počela se pominjati nepoznata riječ „petokolonaši“, koju sam razumio u značenju: špijuni i neprijatelji. Kolale su vijesti o teškim borbama na Sinjajevini, studenoj planini na kojoj nema sela, izuzev poneke kolibe utočile u snijeg. Partizani su bili slabo ođevani, u opancima su gazili visoki snijeg po pustoj planini da bi spriječili upade četnika koji su dobijali hranu i oružje od italijanske vojske. I municije su malo imali pa su ih četnički agitatori nazivali „jednometkovićima“. Dopro je i potresni glas da su četnici uspjeli dublje prodrijeti na Sinjajevinu i da su u cik mrazne zore izenada opkolili jednu kolibu u kojoj se nalazila grupa partizana. Partizani su pružili otpor pa je jedan dio poginuo, a ostali pohvatani i strijeljani ili odvedeni da im sudi četnički sud.

Moje sestre i majka te zime su plele džempere i rukavice za goloruke partizane. Na rukavicama je za palac i kažiprst pleten poseban dio, da bi borci mogli povlačiti otonac. Jednoga dana nemir je bio u porodici jer je iz Šavnika upućen brat Radoje da odnese neki izvještaj komandi na Žabljak. Četiri dana su prošla a od njega nije bilo glasa, a znali smo da je bez zimskog kaputa i crevalja. Iz Žabljaka je bio upućen da odnese naređenje na Sinjajevinu. Mrzao se kroz snjegove, gladan. Kad se vratio,

ispriča kako je vidio na strmome Vratlu krvavu vlak u kroz duboki snijeg, kuda su partizani vukli ranjenike da bi ih prenijeli u bolnicu u Boanu.

Šećam se studenog i vedrog februarskog dana (1942) kada je Mokro ispunila huka avionskog motora koji se pojavio iznad Golopusta. Pošto avioni nijesu nadlijetali ovaj kraj od avgusta prethodne godine, mislili smo da će bačiti bombe ili nas zasuti mitraljeskim rafalom. Ali desilo se da je samo ispuštio neki predmet koji smo pogledom pratili kako se vrti i pada dok se nije izgubio iza Glavice. Napregnuto smo slušali, pomišljajući na neku vrstu bombe, ali se nije čula eksplozija. Zaključismo da je izbačeno nešto drugo i ocijenismo da je taj predmet mogao panuti neđe kod Vučetine Bare, pa smo Jovan i ja pošli da ga tražimo. I nađosmo na snježnoj površici svežanj lista „Glas Crnogorca“ koji je izlazio na Cetinju. Kad smo ga donijeli u kuću, otac se prvo začudio takvoj pošiljci, a zatim je uzeo da čita i pregleda. Neki sušedi dolazili su da saznaju šta je to bačeno iz aviona, a kad su videli da su to novine, pitali su ima li vijesti sa frontova. Neki su se požalili da nemaju u što zavijati kotroban i otac im je davao.

U durmitorski kraj, dok su snjegovi bili visoki i trajale velike hladnoće, okupatorska vojska nije dolazila. Garnizoni su bili stacionirani u dva najbliža grada, Nikšiću i Pljevljima pa su tako blokirani južni i severni izlaz jedinog puta što prolazi kroz tu regiju, ispunjenu planinama koje rasijecaju strmi i duboki kanjoni. Okupator je, međutim, pomagao kvislinge koji su se tada pojavili. Zimsko zatišje iskoristila je partizanska komanda da se smjesti i održi u teško pristupačnom Žabljaku.

Musolinijeva jedinica na Mokrome

A kad je proljeće odnijelo smetove snijega, nadošla je gorčina iščekivanja smrtnih opasnosti: svakoga trenutka mogle su nasrnuti okupatorske jedinice. Iz partizanske komande naređeno je

Mokranima da poruše most u Grliću i da obore potporne zidove na putu preko Kučina Krša, tj. u podnožju Golopusta, u nadi da će to usporiti napredovanje tenkova prema Šavniku i Žabljaku. Rušenje mosta na Grliću i obaranje visokih podzida, da bi put bio neprohodan za vojne kamione i tenkove, samo je kratko zaustavilo okupatorsku vojsku. Njihove inženjerske jedinice brzo su popravile put i kamenjem nasule rivotok, umjesto porušenog mosta. I već 26. maja 1942, italijanska jedinica stigla je na Mokro.

Italijani su iskopali rovove ivicom naših Bregova i postavili dvanaest topova iz kojih su plotunima gađali partizanske položaje u Drobnjačkoj vali, na Turiji, Pošćenju, Grabovici, Ivici. Od tih plotuna naša je kuća podrhtavala. Šatore su postavili u Kekerinoj Prodoli i formiran je garnizonski logor. Logor je opasan uspravnim i kosom ogradom od gusto prepletene bodljikave žice za koju su privezane limenke. Dio ograde podignut je preko naše njive na kojoj je bila tek pronikla krtola. Limenke bi zazvonile pri najlaganijem dodiru žice i stražari su, prvijeh dana, noću, kad bi natrčala na ogradu neka zvijer, u tome pravcu osipali mitraljeske rafale. Na vrhu brda Kikanjice, koje se diže između Mokroga i Miloševića i dominira širom okolinom, cijelom dužinom povijarca ozidana su utvrđenja, a na južnome kraju montirana je drvena crkva. Putem od Nikšića, svakoga dana oko 10 sati, stizala je kolona od jedanaest kamiona kojima je snabdijevan garnizon. Ponekad sam, stojeći na guvnu pored kuće, brojio kamione dok su se pomaljali na Prijedoru. Za konje i mazge načinili su nastrešnice uvalom Kekerine Prodoli i u podnožju Brezove Glavice. Srušili su našu staru kolibu na Bregovima, prenijeli dijelove i ugradili u tu konjušnicu. Dok su vojnici prenosili građu od kolibe, nekome od njih ispala je žioka u visoku travu. Jednoga dana, kad sam bio kod kolibišta, ušlo je goveče u žito. Potrčao sam da ga išceram i, ne videći, nagazio sredinom tabana desne noge na stari, kovani i davno zarđali klin

koji je virio iz te žioke. Tanki opanak nije me mogao zaštititi i klin je probio ljesicu. Trgao sam nogom uz jaki bol i krvarenje i odvojio je od klina, a zatim hramljući došao kući. Majka mi je ranu očistila rakijom, a zatim metnula na vatralj nekolike žiške i preko njih komadić masla. Rekla mi je da taban podignem iznad žućkastog dima što se dizao s vatralja. Dok je to radila, zabrinuta da nijesu u rani ostale iskre rđe, rekla mi je: „Ovaj dim čisti ranu spolja, a sad ću ti priviti smolu koja izvlači iznutra“. Otvorila je škrabiju od stola i iz jedne kutije izvadila komadić borove smole, razmekšala je toplom vodom i podijelila na dva dijela koje je lagano metnula na rane, na tabanu i ljesici, pa stopalo obmotala zavojem koji je otcijepila od stare košulje. Smjestila me na ležaj koji je bio u odžaku, ispod prozora, i pokrila me ponjavom, uz blagi osmijeh: „Samo se odmori, to će se brzo zamiriti“. Malo docnije, kroz otvorena kutnja vrata udoše dva italijanska vojnika, s puškama na ramenu. Majka je u tome trenutku bila posagnuta iznad ognjiša: jednom rukom je dohvatila verige, a drugom na kuku kačila povraz kotla s varenikom. Brzo se okrenula prema vojnicima i, uznemirena, izgovorila: „Dobar dan“. Pogledali su po prostoriji i primijetili me da ležim pa jedan od njih priđe krevetu i upita majku, pokazujući rukom na mene: „Komunista?“ Majka je odgovorila: „Ne, to je moj bambino“. Taj vojnik jednim pokretom lijeve ruke, dok je desnom pridržavao kajiš puške obješene o rame, smanu ponjavu s mene i vide zavijeno stopalo. Dok je majka pokušavala da objasni riječima i pokretima ruku da sam nagazio na klin, vojnik je odmah shvatio da sam se povrijedio i dade mi znak da ustanem, a svome drugu pruži pušku. Okrenuo se od mene i podigao ruke oko glave da me prihvati. Ustao sam i on me uhvatio i postavio na svoja leđa, a drugi vojnik mu je pomogao da podmetne pušku ispod mene. Pošao je ka vratima kazavši nešto mojoj majci, od čega je razumjela samo riječ „mediko“. To je umirilo, shvatila je da me nosi kod ljekara jer je u crnogorskom

jeziku prisutna riječ „medig“. Nosio me uz Ambarić, pronio između redova šatora koji su postavljeni na istočnoj strani Kekerine Prodoli i unio u veliki četvrtasti šator koji je bio ambulanta. U šatoru je na jednoj strani bila stalaža sa nanizanim lijekovima. Metnuli su me na stolicu. Ljekar u bijelom mantilu pitao je vojnika o meni, a njegov pomoćnik je položio moju povrijeđenu nogu na uski stočić, odmotao je majčin zavoj i bačio ga u limenu kantu. Ljekar je zagledao povredu i dao znak vojniku da me pridržava za ramena. Pošto mi je očistio ranu i zavio, opet me je isti vojnik uzeo na pleća i zajedno sa svojim drugom donio kući i položio na isti krevet. Majka se obradovala mome povratku i pružila ruku prema polici, misleći da im ponudi po čikaru varenike, ali su se oni okrenuli, mahnuli rukom i otišli. Nakon tri dana isti čovjek je došao, opet me uzeo na leđa, pronio me kroz logor između šatora, unio me u šator-ambulantu, i pošto mi je ljekar previo ranu, uzeo me na leđa, donio natrag u kuću i metnuo na krevet. Tada je, odlazeći, samo izgovorio: „Adio“ i otišao. Više nije dolazio jer mu je vjerovatno ljekar rekao da nema potrebe za previjanjem povrijeđenog stopala. Od tada ga nijesam vidio, iako se vojska zadržala na Mokrome sve do sredine oktobra 1942. godine. Taj čin okupatorskog vojnika shvatio sam kao humani gest i nosio sam ga u pamćenju kao usamljenu mjeru ljudskoće, slično žednome beduinu koji pamti izbrisane tragove karavana kroz pustinjski pijesak, do oaze i jedinog izvora. Tada mi nije padalo na pamet da je taj vojnik, iako sam bio dijete, mogao posumnjati na koji sam način ranjen i da me ponio kod garnizonskog ljekara da utvrdi da slučajno nije od metka ili šrapnela. A i đeca su, kao kuriri, bila uključivana u borbu protiv okupatora.

Neki italijanski vojnici nosili su na lancu oko vrata medaljon sa slikom žene ili deteta i ponekad bi ga otvarali i pokazivali nepoznatim ljudima, a neki su slike vadili iz takulina. Pritom su ispoljavali emocije, podstaknute pritiskom od nadošle želje za

povratkom i strahom od iznenadne pogibije. Nosim u šećanju poneki rijetki pomen „ređine Elene“, a to su izgovarali oni među vojnicima koji su htjeli da istaknu vezu sa crnogorskim narodom, valjda u želji da se ograde od neprijateljskog stava njihove zemlje prema Crnoj Gori. Usamljen je i primjer oficira, gospodstvenog lica, koji je zaželio da zabilježi detalj koji će ga podsećati na osvojenu zemlju, kao da se našao na turističkom putovanju. Došao je u naše dvorište, kod ćepala, postavio slikarski stalak i škanj na rasklapanje, iz kožne torbice izvadio kutiju s boja, paletu i četkice i počeo da slika. Sve je to činio laganijem pokretima, zamišljen i usredsrijeđen, ne okrećući se da vidi da li tu ima nekoga. Želio sam da pogledam što on to radi pa sam mu prišao sa strane: slikao je našu kuću. Ne znam zbog čega, ali mi je to bilo milo. Malo docnije, skinuo je dovršeni akvarel, metnuo ga u tašnu, sklopio stalak, spakovao boje i laganijem korakom otišao u logor.

Drukčije je šećanje na jednog kapetana, koji je nekome u selu kazao da je u civilu bio „avokato“. Bio je srednjeg rasta, čvrste građe, pravilnog lica, sivih očiju. Na njegovu crnu kosu skretao je pažnju jedan bijeli čuperak iznad čela, pa su ga seljaci nazvali „ćetile“, a pravo mu ime i nijesu znali. Mogao se videti kako sâm ide preko livada, zalazi u omare lijesaka, ali se nije znalo kako je proputio kod jedne mlade nevjeste, čiji je muž bio ko zna đe. U toj vojsci, kojoj je naređeno da uzdržano postupa sa narodom, neki se nijesu libili da se zabavljaju primjerima bijednog trajanja naroda u ratnom beznađu. Moj četvorogodišnji brat od strica Šojo, na sebi je imao gaće koje su cijele bile pokrivene zakrpama raznih boja. A te zakrpe bile su slabo prišivene i raznijem koncima, neke čak i oputom; takva mu je bila i košuljica. Bio sam pošao na izvor Vrbicu da donesem vode pa je sa mnom i on pošao. Na izvoru smo zatekli dva vojnika. Jedan od njih, smeđokos i titravog pogleda, imao je u rukama foto-aparat. On je više puta prolazio pored naših kuća i tome mome bratiću

davao i pripaljivao cigarete: sâm bi „potegao“ dim i nagovarao ga da i on to učini. Kad smo prišli izvoru, izvadio je iz džepa kutiju cigareta i pružio jednu malome Šoju. Pošto mu je pripalio, reče svome drugu da Šoja popne na volat kojim je izvor bio zaštićen od stoke. I onda ga je nekoliko puta fotografisao, tražeći da potegne dim. To su snimanje vojnici propratili smijehom.

Dio jedinice koja je bila ulogorena na Mokrome, tokom prvoga mjeseca boravka, često je upućivan u izviđanje Vojnika, vjerovatno zato što se glavnoj komandi činilo da bi se u toj šumovitoj planini mogli skrivati partizani i da se preko nje mogu neopaženo primaći logoru i počinjeti diverzije. Odred izviđača polazio je rano, u svitanje, i pretraživao šumu. Jedne večeri naša goveda, koja su odbijana da preko dana pasu po travnim proplancima na istočnoj strani planine, nijesu sišla pred noć u podnožje, kao ostalih dana, nije ih na to ni žed prisilila jer je gore bezvodno. Rano sam pošao sa Borkom da ih potražimo, ali tek što smo se uspeli do bukove šume, zaustavili su nas naoružani vojnici i naredili nam da tu ostanemo dok nam oni ne odobre da produžimo traganje. I tek kad je njihova prijethodnica stigla na vrhove planine, rečeno nam je da možemo poći.

Veliki broj mazgi i konja, ogromnih kopita, napasali su vojnici-konjušari po mokarskim livadama, pa domaćinstva nijesu imala đe ukositi ni minimalnu količinu trave, da bi obezbijedili sijeno za stoku preko zime. Morali smo potražiti livadu na Krnovu, od Joke Žižić, da je pokosimo. Osim toga, brali smo „list“, zapravo – kresali grane sa jasenova u Vojniku. Tada, dok sam takmio pošećene grančice, ugledao sam zmiju iznad glave, koja se bila obmotala oko jedne grane. Slučajno joj se nijesam bio sasvim približio, ali me prožela ledna struja. Pored svega napora, ipak nijesmo uspjeli prikupiti dovoljno píce za svu stoku. Tada je moja majka ugovorila da ujak Kostadin, sa svojim i prijateljima, preuzme i izimi naših dvadeset ovaca u Šipačnu.

U Šavniku je bila glavna italijanska vojna posada i okupaciona administracija. Šatori su bili postavljeni na Pijescima, između rijeka Bijele i Bukovice. Vojska je podigla drveni most preko Bukovice, koji je vezivao Pjacu i Pijeske. Na ulazu u Šavnik, kod skretanja na Berišinu Luku, postavljena je rampa i stalna straža. Jedne noći, početkom oktobra 1942, desio se neobično jak proljev kiše, praćen vjetrom, pa je rijeka Bijela naglo podustala, izlila se iz svoga korita i poplavila cijele Pijeske. Nezadrživa bujica te planinske rijeke odnijela je čitav vojni logor, hranu koja je bila u velikom šatoru, mazge i konje koji su bili vezani u krug, s glavama okrenutim unutra. Koliko je vojnika nastradalo u toj iznenadnoj poplavi ostala je tajna za stanovnike toga kraja. Kada je vojna komanda, pri dolasku u Šavnik, odlučila da se na Pijescima postave šatori, nije znala kako tokovi pomenutih rijeka, preko ljeta smireni, mogu u jesen postati smrtonosni. Bujica je odnijela sve što je bilo u magacinu pa i vreće brašna, od kojih je neke vođena stihija izbačila ispod sela Pridvorice i Skoka. Pošto se rijeka povukla u svoje korito, neki mještani tih sela nalazili su ponešto. Pomenuti olujni vjetar i kiša te noći udarili su i na vojni logor na Mokrome. I u našu kuću, neđe oko devet sati noću, banuše dva vojnika, mokri i preplašeni. Šator im je digao vjetar. Poturiše puške pored ulaznih vrata i priđoše ognjištu da se ogriju. Trljali su ozeble ruke i prinosili ih bliže plamenu. Jedan od njih, koji se zvao Marino, pokazao je sliku žene i pričao o svojim roditeljima. U jednom momentu, opisujući kako je bio voljen, to je pokušao da iskaže i sa nekoliko naših riječi koje je bio naučio: „Papa zadovoljan kad ja manda pet pjat makaroni“.

Drugoga dana pošto je bila prohujala oluja, vojska se pripremala da postupno ode u Nikšić. Iz nekih, vjerovatno taktičkih razloga, tokom oktobra 1942. godine, kada se italijanski garnizon povukao, jedna manja jedinica nije odmah pošla sa glavni-

nom u Nikšić, već je kratko vrijeme ostavljena na Mokrome. Bilo je poslije podne kada sam došao na Bregove i primijetio da su italijanske mule u našem kupusu. Ne razmišljajući, odmah sam im prišao, sa namjerom da ih išceram iz njive. Mahao sam štapom i nešto izvikivao. Mula kojoj sam se najviše približio, odjednom je spustila čeljust, uprla pogled u mene i širokim kopitom udarila u zemlju. Shvatio sam da je agresivna, munjevito se okrenuo i potrčao ka kući. Ona je pojurila za mnom tako da sam iza sebe mogao čuti sve glasniji topot kopita koji se primicao. Uspio sam da istrčim na put iznad Kekerine Prodoli, ali me mula ubrzo pristigla. Kad sam već pomislio da će me pregaziti svojim teškim kopitama, čuh snažan uzvik dvojice italijanskih vojnika-čuvara koji su se odmarali ispod velikog trna. Na njihov uzvik, dresirana životinja je naglo stala. Vojnici su pritrčali i nešto komentarišući vratili mulu, spriječivši je tako u posljednjem momentu da me ne ubije. Kad dotrčah kući, zadihan ispričah mojima šta mi se dogodilo. Šećam se da me majka zabrinuto pogledala i rekla: „Nemoj im se više primicati pa neka sve unište. Svega će biti, samo da pretekne“.

Prije konačnog napuštanja logora, proturen je glas da деца iz okoline mogu doći da vide film. Bilo je postavljeno veliko platno u uvali Kekerine Prodoli, a gledaoci su mogli da posijedaju na istočnoj strani. Prije prikazivanja filma pušten je propagandni žurnal od koga sam upamtio neke sekvence, među kojima je ona koja prikazuje obradu njiva motikama u Sovjetskom Savezu, a zatim i druga, iz Njemačke, koja prikazuje kako to tamo rade mašine: traktori, kosilice, vršilice. Prikazani film bio je neka laka komedija. Pošto je bila maknuta ograda od bodljikave žice oko logora, деца su puštena da uđu u prostor na kome je „ljetovala“ okupatorska jedinica, što je bio pokušaj da odlazak vojske bude upamćen po kulturnoj manifestaciji kojoj bi slobodno prisustvovali i okolni mještani. Takvo „zblizavanje“ nije učinjeno

početkom avgusta, kada je u logor, u Kekerinu Prodo, doveden vojni orkestar, već je koncert održan samo za vojsku. Toga dana, oko podne, čuo sam muziku koja do tada nije zazvonila u moje sluhu: zvuci su se umnožavali po južnim i zapadnim stranama planina koje Mokrome daju amfiteatralnu konfiguraciju. Ta muzika unijela je u naš prostor neki nepoznati sadržaj. Osluškujući na guvnu pored kuće, zaželjeh da se malo primaknem izvoru tih talasa zvukova, pa pođoh ka logoru, misleći da otud dopiru. Dok sam se primicao vrhu Glavice koja nas je odvajala od garnizona, muzika je bivala punija, sadržajnija. I najзад, viđeh orkestar koji se bio sklonio u široki hlad ogromnoga trna na dnu Dobrilova Dola. Zlatasti odsjaji instrumenata učinili su još nestvarnijom ovu umjetničku epizodu u okupiranoj zemlji. U jednom momentu poželio sam da se primaknem, da dodirnem to vrelo zvukova koji su mi u duši izazivali potpuno nerazumljivo ushićenje. I tako, stajao sam i slušao sve dok nisam kroz talase muzike prepoznao majčin glas: dozivala me jer je bila uznemirena što me dugo nema. I pođoh natrag. Nijesam, kao neki usamljeni gledalac iz operske lože, sačekao na glavici kraj te probe pred koncert. Zastao sam na guvnu da čujem odjeke koji sabiraju pećine i litice, od kojih se zvukovi umnožavaju. Samo dva i po mjeseca ranije, kanonade italijanskih topova sa naših Bregova potresale su tlo i tutnjavom punile te iste pećine.

Vlast četnika u Drobnojaku

Dio crnogorskih partizana odstupio je u junu 1942. godine u Bosnu i tamo ginuo, oslobađao neka mjesta i brzo ih gubio. Tada sam prvi put čuo riječ „pozadinci“, za one partizane koji su ostali u Crnoj Gori da se, kao ilegalci, kriju od četničkih doušnika po potkrovljima kuća, u izbama, kod svojte ili simpatizera (i tu sam riječ čuo u tijem danima). A morali su se kriti jer su četnici,

od odlaska italijanske vojske, u drugoj polovini oktobra 1942, do povratka partizana, nakon Bitke na Neretvi, aprila 1943, nadmoćno ovladali Drobnjakom. Tokom te zime često je padao snijeg pa nije bilo lako održavati prtine između kuće i pojate, do izvora Vrbice i do pojila za stoku. Jedno jutro smo našli da je stablo od naše velike jabuke polomila kitina koja nastane kada pane ojuženi („mokri“) snijeg koji se zatim sledi na niskim noćnim temperaturama i tako postane oslonac za novi snijeg.

Bio je januarski dan 1943. godine, kad nas je jedan četnik iz Mokroga obavijestio da je „odlučeno“ (!) da se u našoj kući „održi zabava“. Nijesmo saznali ko je smislio taj oblik pritiska na našu porodicu koja je, uz samo nekoliko u selu, bila antifašistička. Predveče počeli su dolaziti četnici, sa kokardama na kapama. Podivljali momci ispunili su sobu i ono od stvari što im je smetalo iznijeli u portik. A onda su zametnuli kolo i napinjući vratne žile zapjevali četničke pjesme. Majka je pokušala da nas, „sitniju decu“, zaštiti, naredila nam je da se popnemo na krevet, iza njenih leđa. Ti podivljali momci više puta su ponavljali nekoliko sklepana stiha, sastavljena od imena najvatrenijih među njima, koje su proglasili za „četničko desno krilo“. Bili su neumorni i grlati, natjecali se u vatrenosti i predanosti zlu. Na dvijema gasnim lampama, obješenim o klinove na zidu, plamenovi su podrhtavali i skoro se odvajali od stijećnjaka. Tresak, skakanje u kolu i združena vika trajali su do duboko u noć. Šutradan su moje sestre, Raduša i Borka, provjetravale i dugo čistile kuću.

Četnici su htjeli da stvore utisak da je pod njihovom upravom nastalo redovno stanje, pa je učitelj Jovan Poleksić oglosio početak rada osnovne škole, u istoj sobi u kuli Poleksića, đe sam završio tri razreda, do aprila 1941. godine. U toj četničkoj školi bio sam samo na jednom času. Zatekao sam isti namještaj: klupe, furunu pored ulaza, učiteljev sto, orman i na njemu glo-

bus i nekoliko pruta, glavno njegovo pedagoško oruđe. Kad je učitelj ušao u učionicu, dočekali smo ga stojeći. Pošto je dao znak da posijedamo, izvadio je iz škrabije od stola predratni dnevnik i pogledivao na učenike i u dnevnik. Htio je da utvrdi koliko je nas došlo na njegov poziv. Zatim je priješao pogledom iznad naših glava dok smo ga netremice gledali pa je ustao i postavio pitanje, ostrim i siktavim glasom koji sam zapamtio s predratnih časova: „Deco, ko zna da kaže – ko se boga ne boji, a ljudi ne stidi?“ Za trenutak je u učionici bila tišina koju prekinu B., visoko dignuvši ruku: „Ja znam! Partizani“. – „Odlično“, potvrdio je učitelj. Pošto sam to čuo, nemirno sam očekivao kraj časa, da nam učitelj kaže da možemo poći kućama. Učiteljevo pitanje i odgovor bili su suprotni onome što sam slušao u porodici. Tada mi se vratila slika od prošle zime, kada sam gledao kako moje sestre i majka pletu rukavice, čarape i džempere za partizane koji su trpjeli mraz i gazili duboki snijeg po Sinjajevini, čuvajući oslobođenu teritoriju. Svaka nova vijest o pogibijama partizana izazivala je tugu u očima i glasu ukućana. Čim sam ukročio u kuću, ispričao sam šta je učitelj pitao i kakav je odgovor dobio. Otac se smračio, savio pogled ispred sebe, i rekao: „Jovan je ostao onaj stari radikal! Više nećeš ići u tu njegovu školu dok ne dođe vrijeme za pravu“. Očeve riječi su me obradovale jer me bio strah prožeo od takve škole.

U martu 1943, pred dolazak partizana iz Bosne, upućena je četnička kolašinska brigada pod komandom sudije Ljuba Minića, u Šavnik da izvrši mobilizaciju za četnički odred koji bi bio upućen prema Neretvi radi sprječavanja prodora partizanskih jedinica u Crnu Goru. Neki doušnik kazao je Ljubu Miniću da je Miro Radojević agitovao protivu odlaska na front. Po toj dostavi Miro je uhapšen i doveden pred Lj. Minića koji ga je osudio na smrt vješanjem, što je trebalo da bude izvršeno o granu vrbovog stabla na Pjaci u Šavniku. Od smrti ga je spasio

Dimitrije Kovijanić, pilot-oficir koji je, kako smo docnije saznali, tajno radio za partizane.

Dolazak partizana, aprila 1943.

Poslije Bitke na Neretvi s njemačkim i italijanskim divizijama, partizani su vodili borbe s četnicima i nastupali pa su, oko 20. aprila 1943. godine, došli do crnogorske teritorije. Pripremajući se za bjekstvo, četnička posada u Šavniku je 21. aprila iznijela na Berišinu Luku municiju i bombe iz magacina jer nijesu mogli sve to sa sobom nositi. Municija je polivena benzinom i zapaljena pa su se širom drobnjačke vale čule eksplozije. Zatim su četnici preko Mokroga i Vojnika pobjegli „u blok u Nikšiću“, kako je narod nazivao utvrđenu italijansku posadu koja je držala grad od aprila 1941. godine. Ubrzo se saznalo da se od eksplozija razlećela po poljani i neoštećena municija. Odlučio sam da pođem u Šavnik i da, ako nađem, pokupim metaka. Uzeo sam manji torbak koji smo imali i rano ujutru pošao. Na Bregovima je otac Miro već orao njivu. Rekao mi je da se pazim. Preko Graca i kroz Tunjemir nikoga nijesam srio. Prešao sam preko Odovog mosta i pogledao na Šavnik, ali nijesam nikoga primijetio. Zatim sam skrenuo s kolskog puta desno i izašao na Berišinu Luku. Neka nepoznata hladna struja me prožela od pustoši koju sam zatekao. Okretao sam se ali nikoga nije bilo. Idući tom poljanom viđeh da se crni zemlja blizu Prijespe, zgrade koja je podignuta za vrijeme Kraljevine Crne Gore, kao komanda i zborni mjesto drobnjačke vojske. U njoj je boravila četnička posada i bio je magacin. Sa toga mjesta išli su četnici u potragu za ilegalcima-partizanima koje je ostavila komanda odreda pred odstupanje za Bosnu. Prišavši mjestu na kome su četnici zapalili municiju, počeo sam nailaziti na razbacane cijele šaržere metaka od puške i puškomitraljeza. Obradovao sam se i

kupio. Toliko je tu bilo municije da mi je bilo žao što ne mogu sve ponijeti. Naslagao sam uvršan torbak tako da sam se upeo da prijeklop zakopčam. Iako jedva podigoh povraz torbaka na rame, mislio sam da ću ga moći uz strmi Tunjemir iznijeti. Naporno sam se uspinjao putanjom kroz šumu i najzad sebi priznao da dalje ne mogu. Šedoh zamoren ispod bukve kvrgavog stabla i debelih žila koje su virile iznad zemlje. Bilo mi je žao, ali sam morao odvojiti i tu ostaviti nekoliko šaržera. Zavukao sam ih ispod žila, u šupljinu koju su stvorile kiše isplaćući zemlju. Podigao sam torbak i krenuo dalje uzbrdo, ali je opet bio pretežak. I ponovo sam, žaleći za svakijem metkom, sklonio ispod bukovih žila dio municije. Uspio sam da se popnem na Gradac pa nastavih kolskim putem. Sad nijesam htio da zastajem sve do kuće, a i uspona više nije bilo. Nikoga nijesam na putu razminuo. Otac je metke sklonio u pojamu.

Nekolika dana docnije stigli su partizani u Mokro. Jedna grupa je bila i u našoj kući. Majka Kosana ponudila im je tople varenike jer drugo nije imala. Miro je, predavajući im onaj torbak municije koji sam donio, rekao: „Evo, moj sin je ugrabio ove metke što su strkli pri četničkoj paljevini u Šavniku“. Jedan italijanski vojnik koji se pridružio partizanima, imao je harmoniku pa je svirao u velikoj sobi. Uveče je nekolicina partizana šedela oko vatre na ognjištu i razgovarala. Slušao sam ih i upijao utiske, ali je sve drugo što sam čuo i vidio zaklonilo sećanje na jednog mladića koji je zaničeto pričao o svojoj odanosti ribolovu, ljuljkanju u čamcu kad je more tiho i strpljivom čekanju da riba zagrizе udicu. Posebno ga pamtim po pjesmi koju je, dok je gledao plamsanje vatre na ognjištu, zapjevao: „Otac mi je oćerao majku, / ja sam njemu najurio snajku“. Tada sam i prvi put čuo taj oblik – „snajka“. Dok je on izvijao glasom te riječi, koje je možda čuo u nekoj krčmi, njegovi drugovi su ga gledali, neki su se smješkali.

U kuli Kitalja, na samoj padini Vojnika, bio je smješten partizanski štab. Zaboravih zbog čega su me tamo roditelji uputili, valjda da nešto odnesem ili uzmem od Miljana Kitalja. Među partizanima koje sam vidio ispred kule, bio je i Sava Kovačević. Neko mu se obratio sa „druže komandante“ i ja shvatih da je to on. Na sebi je imao kožnu dolamicu i preko nje uprtače. Samo mjesec i po dana kasnije poginuo je na Sutjesci.

Sećam se večeri kada je, o prvom sumraku, na Prlo ispred naše kuće došao vod partizana i postrojio se. Ispred njih stade komandir koji se zvao Veljko i tišijem glasom upita: „Ko se javlja u bombaše?“ Borci su za trenutak šućeli, a onda se čuo prvi glas: „Ja“, a iza njega više njih. Kad vide da hoće svi, komandir Veljko ih prekide pa prozva po imenu one koje je odabrao. Bio sam uzbuđen gledajući i slušajući taj prizor jer mi je bilo jasno da se priprema neka nova bitka. Ljude koji su se te večeri na Prlu javili za učešće u najopasnijoj borbenoj akciji doživio sam kao junake jer se pričalo o bombašima, da moraju iskočiti iza zaklona i izložiti se kuršumima trčeći s bombom u ruci. Otac Miro je s Mokroga proveo partizansku jedinicu, kroz bespuće, na drugu stranu planine Vojnik. Uslijedila je bitka u Javorku, sa italijanskom i četničkom odbranom prilaza Nikšiću. Tri dana, od prvoga do trećega maja 1943, trajala je borba. U stričevoj kolibi, pored naše kuće, bila je kužina. Na konjima je pripremljena hrana prenošena preko planine. Sećam se da su dvije partizanke, u viru potoka Šiškovca, ispod izvora Vrbice, ispirale zavoje i prostrle ih na lijenku da se suše.

Peta neprijateljska ofanziva

Tada su počeli stizati glasovi o stvaranju velikog neprijateljskog obruča oko čitave durmitorske regije, koju su od četničkih posada tek oslobodili partizani. To je prostor iskidan dubokijem

i strmijem kanjonima, od rijeke Tare do Vojnika. Poslije bitke na Javorku uslijedilo je često nadlijetanje aviona iz kojih su tražene mete i gađane kuće i putevi. Da bi načinili sklonište, iskopali smo iza kuće rupu za „zemunicu“. Tada sam od oca prvi put čuo tu riječ, ali u značenju *zaklon*, a ne „zatvor“, kako je poneko koristio ili je tako objašnjavao. Na sredini južnog zabata kuće postojala su vrata za izlazak na tavan. Ona su bila poši-vena ražanom slamom kao i cijeli zabat, što ih je štitilo od jesenjih udara kiša. Ta su vrata otvarana samo kada je trebalo neku veću stvar unijeti na tavan. Otac ih je otvorio da bismo s tavana iznijeli grede koje su bile tamo položene. Te su grede bile ostatak od stare brvnare prađeda Radoja, koju su 1927. godine razgradili đed Milovan i otac Miro. Njima smo pokrili zemunicu, položivši ih unakrst u dva reda preko iskopanog rova i na njih nanijeli debeli sloj zemlje. Prenijeli smo i zemlju iz „ajata“, od iskopanog trapa koji smo pripremili da sakrijemo nešto od pokušstva. Šećam se da nam je, prije nego što smo iskopali tu rupu da nam bude sklonište, kad su dolijetali avioni i mitraljirali, nekolicina puta otac rekao da se sklonimo u izbu koja se nalazila u podrumskom dijelu kuće: „Stanite ovđe, jer su gore na tavanu naslagane grede pa one zaustavljaju mitraljeska zrna“.

Onda dođe glas da je veliki broj okupatorskih jedinica počeo stezati obruč. Znali smo da je Mokro prvo na udaru jer je od Nikšića udaljeno kolskijem putem nepunih četrdeset kilometara pa smo se počeli užurbano pripremati da bježimo u planinu, da nekako živote sačuvamo. Postalo je izvjesno da ćemo našoj kući i gotovo svemu od čega smo živjeli, morati okrenuti leđa. Vremena je bilo sve manje, rasla je nervoza i grčevitost: šta ponijeti i kako i đe skloniti stvari koje smo morali ostaviti. Strijepnja da će svakoga trena zaburjati motori tenkova na Grliću, sužavala je misao.

Sredinom maja bio sam pošao ka potoku Šiškovcu. I tek što sam se malo odmakao od kuće, naleće „štuka“, mitraljirajući: zrna su se, odmah pored mene, u nizu jedno za drugim, zabila u zemlju. Ne razmišljajući da sam u tome trenutku slučajno pretekao, sagao sam se da prstima iskopam zrno. Znam da nijesam ošetio strah jer sam se, već dvije godine otkad je izvršena okupacija zemlje, svikao na pucnjave, ranjavanja i pogibije. A već sam bio naučio da se rane iz bitaka čestitaju. Godinu dana ranije došao je da nas posjeti Lazar Stanišin, naš rođak. Stopalo desne noge bilo mu je zavijeno jer je bio ranjen neđe na Krnovu. Vrata mu je otvorila moja majka Kosana, pitala se s njim i izgovorila svečanim tonom: „Srećne ti rane, Lazare“. On joj je odgovorio: „Hvala ti, tetka“. Poslije sam čuo objašnjenje da je to „crnogorski običaj“, prenošen iz davnine, kojim je potvrđivano da se radi o časnim ranama, stečenim u sudaru s neprijateljem.

Pred bjekstvo u planinu, otac Miro skinuo je sa čerjana prosušeno meso od volovotke. To je meso bio u aprilu izudio u tanke trake da bi se brže prosušilo jer je shvatio da dolaze teški dani. Proljeće smo dočekali bez ijedne praške brašna, nije imalo đe da se kupi: iz Šavnika su se odselila dva-tri trgovca čim se povukla italijanska posada, blokirani Nikšić nije bio dostupan, a i novca se nije imalo. Ni soli nije, jednoga zrna, bilo u kući. Pored mesa, spakovali smo malo krtole, ostatak od šemena. Kad smo krenuli, morali smo kod kuće ostaviti psa Žuja jer ga je pucanj puške izazivao da laje. Poćerali smo pred sobom uz strmu stranu zbunjena goveda. U jednome momentu otac se šetio da smo zaboravili svitak goveđe kože pa me poslao natrag da ga donesem. Kad priđoh tek napuštenoj kući, obradovao sam Žuja koji je ležao na kutnjem pragu pa je veselo skakao oko mene. A kad sam pošao, nije htio da se od mene odvoji, gledao me tužno, nije vjerovao da ga od sebe ćeram jer je naučio da me prati. Tek što smo Žujo i ja sišli do Šiškovca, iznad nas je naletio avion i ispuštio

bombu. Uspio sam da uzbuđenog psa zadržim i prilegnem ga iza velikog kamena. Uporno me pratio, a kad pristigosmo porodicu, naćeran je da se vrati praznoj kući.

Iznenadnim upadom s Krnova u Mokro njemaćke divizije „Princ Eugen“, sprijećeni smo da stignemo iza jednog od vrhova planine, da izbjećemo pogledu neprijatelja pa smo zastali u Torini, omanjoj dolini ispunjenoj visokim lisnatim drvećem, odmah iznad zaseoka Sige, na istoćnoj strani planine. Tu smo se primirili dok su u selo ulazili njemaćki tenkovi i kamioni. Njihovo dalje napredovanje zaustavila je Peta crnogorska brigada pod komandom Save Kovaćevića. Sprijećeno je brzo zauzimanje Šavnika da bi bila omogućena odstupnica sa Źabljaka velikom broju ranjenika i Glavnom štabu prema selu Mala Crna Gora i kanjonu rijeke Sušice. Toga prvoga dana borbe na Mokrome bio je zaustavljen i prodor njemaćke divizije preko Siga, uske zaravni između strme strane Vojnika i litica dubokog kanjona Šiškovca. A odmah iznad Siga, na udaljenosti od oko sto pedeset metara prave linije, nalazi se Torina u kojoj smo se sklonili. Kad je nastupila noć, prestala pucnjava, detonacije i pisak njemaćkih „štuka“, na Mokrome se zasvijetlilo mnoštvo vatara koje je njemaćka vojska naložila. Tada je otac Miro tihi-jem glasom rekao da moramo poći na ševernu stranu planine da bi se uklonili od bliskog pogleda njemaćke vojske. Trebalo je horizontalno, planinskom kosom okrenutom ka selu, prijeći na ševernu stranu masiva, iznad Kondžila. Znao sam da nas je ta staza vodila preko strmog Toćila na kome je rastinje prorijećeno i će se obluci na lagani dodir stopala obrušavaju, posebno ispod govećih papaka. U tišini noći, kada se ispod noge otkotrlja kamen, daleko se ćuje, a morali smo se, onako natovareni zave-žljajima i torbacima, brzo i što tiše skloniti na sigurnije mjesto i sa sobom prevesti goveda i ovce. I krenuli smo lagano, s mukom usmjeravajući i goneći pred sobom stoku da ide kroz mrak, jer

ona po noći leži i preživa. Sećam se da je, kad smo polazili od kuće, čaktar skinut s vrata ovna da ne bi klepet otkrio naš zbjeg. Pored svega truda da odronjavanja bude što manje, tek što smo više pipajući nego hodajući stigli do pola puta prema severnoj ivici, malo glasnjiji zvuk odronjenog šljunka čuo se do njemačkih straža. I odjednom, usmjereno svijetlo reflektora počelo je da se pomjera oko nas. Tada smo legli na zemlju da bismo bili manje uočljivi. Napeto šaranje reflektora, čije svijetlo je prostoru davalo sablasni izgled, potrajalo je jedno vrijeme, a onda se ponovo nađosmo u tami. Polako smo ustali i pošli dalje. Zaustavili smo se tek iza kose, najzad zaklonjeni od neprijateljskog pogleda sa napuštenog Mokroga. Bili smo među stablima, u šumi. Po mirisu smole prepoznali smo da nas okružuju četinari. I tu smo sačekali jutro, naslonjeni leđima uz stabla i u zebnji od svanuća jer je sa jutrom nastupao lom bitke i nova neizvjesnost. Obuzimao nas je i strah od mogućnosti da u planini naiđemo na neprijatelja jer smo znali da su dvije kolone njemačke divizije prešle planinu: jedna se preko Velikih Poljica spuštala niz Divane u Mokro, a druga je prošla preko Malih Poljica i spuštala se u selo strmom stazom koju su seljaci koristili za izdig na katun. A mi smo upravo tuda bježali i pred Musolinijevom vojskom.

Dok smo se prethodnog dana nalazili u Torini, brat Jovan je, nedaleko od te uvale, čuvao ovce. Namamljene svježom travom busikom, ovce su pasući ušle u jednu poprečnu, usku lastvu koja se završavala podinjkom blizu pomenute strme staze kojom se, baš u tome momentu, spuštala njemačka kolona. Da bi stado zaustavio i vratio natrag, Jovan je puzao između ovaca sve dok nije uspio da dopuže ispred njih. Prvu ovcu je uhvatio za glavu i okrenuo je u suprotnom smjeru, a onda i drugu pa je tako uspio da ih povрати, slučajno se uklonivši pogledima njemačkih vojnika. Spašavajući ovce, Jovan je spasio sve nas, cijelu porodicu,

jer bi zbjeg u Torini, koja se nalazi odmah ispod te lastve, bio otkriven. Nakon Jovanove sudbinske borbe da spriječi izlazak ovaca pred njemačku kolonu, bilo je jasno da na tu stranu nema ubjega, već samo prema Kondžilima. Pošto se ova njemačka kolona kretala niz strmu planinsku stazu, desilo se da su se strmoglavili neki konji. Docije je jedna pastirica pored te staze našla pisaću mašinu koja je bila ispala iz konjskog tovara i donijela je kući. Njen otac je pomislio da to može biti „paklena mašina“ u obliku pisaće i da će eksplodirati ako je neđe takne, pa je, uplašen, odnio i bačio u najbliži vir Šiškovca.

Jutro je došlo zajedno sa izmiješanom tutnjavom raznijeh oružja: mitraljeza, topova, bacača mina, bomba, a svu tu buku prosijecali su naleti „štuka“. Moji su pošli uz strmu, usku uvalu koja se završava ispod Siljevca, vrha Vojnika koji se uzdiže iznad prašume Kondžila i dubokog kanjona rijeke Komarnice. Ostao sam s malom Mitrom da pripazimo goveda. Svaki korak je bio opasan jer nijesmo znali da li su njemačke kolone samo prošle preko planine ili su gore ostale jedinice koje će biskati guste šume između Velikog i Malog Vojnika. Mitra i ja sve više smo žednjeli, grlo i usne su nam se sušili, a tamo izvora nema niđe u blizini. Znao sam da neđe dolje postoji Čečova voda, izvor tanke žice. Prije rata bio sam jednom s ocem, kada je našekao luča s oborenog borovog stabla i tada mi pokazao izvor koji je bio zatrpan lišćem. Dok sam o tome izvoru pričao Mitri, primijetio sam na stablu udubljenje, na mjestu će se nekad odlomila deblja grana. Tu je drvo trunulo, stvaralo se udubljenje. Prišli smo da vidimo da li se tu od kiša nakupila voda, ali našli smo samo vlažnu trulinu jer se voda slila u stablo. I učinili smo jedino što smo mogli: vadili smo prstima trulinu, cijedili je i kvasili osušene usne.

Odjednom, odnekud se pojavila i prošla pored nas živahna Manja. Tražila je snijeg jer se nadala da se sačuvao dio nameta u nekoj uvali ispod lišća, na ovoj osojnoj strani planine. Reče

nam da je neđe gore, duboko u šumi, naišla na telefonsku žicu, pa da se odmah vrčila natrag da je ne bi uhvatili Njemci. Najzad, Mitra i ja poćerasmo goveda uzastranu. Naše porodice zatekli smo u jednoj vrtači, odmah ispod vrha Siljevca, obrasloj bukva-
ma i klekama; šedeli su na kamenju, naslonjeni leđima uz buko-
va stabla i slušali plotune i nadlijetanje aviona. Pokazalo se da
je bilo spasonosno što su se zaustavili na tome mjestu jer je to
bio mrtvi ugao koji Njemci nijesu pretraživali. Majka nije smje-
la naložiti vatru da bi vareniku uzvarila jer bi dim koji bi se
digao otkrio zbjeg, pa smo uveče pili jomužu. Ispred zore bilo je
hladno na vrhu planine, iako je bio maj.

Narednoga jutra opet plotuni, grmljavina topova i bacača. Peta
crnogorska brigada priječila je prodor njemačkoj diviziji prema
Šavniku i preko Siga na rijeku Pridvoricu. Iz jednog škripa pra-
tili smo tok bitke. Njemačka kolona, koja je nastupala ka
Sigama, prisilila je partizane da se povuku prema Pridvorici.
Kroz zaglušne eksplozije probio se ženski glas: „Odstupajte,
braćo partizani!“ Taj glas me prožeo, protrnuo sam. Tek što se
odjek toga glasa izgubio, na Ravnijem Sigama Njemci su prostr-
li zastavu s kukastim krstom, kao znak avionima dokle mogu
mitraljirati i bombardovati. Prodorni, tragično-drhtavi zov parti-
zanke u meni je ostao da traje u tom prostoru kao nevidljivi spo-
menik braniocima slobode.

Njemačka kolona prošla je Sige, ali je ponovo zaustavljena na
obali rijeke Pridvorice, nije mogla cijeli dan da prodre na
Pošćenje. Svaki njihov pokušaj da prijeđu rijeku bio je spriječen
mitraljeskom i minobacačkom vatrom od pridvoričke crkve. Ta
je četa partizana ostala cijeli dan bez hrane jer je kurir, koji je
nosio vreću sa mesom i hljebom, poginuo. Kad su se uveče
povukli, njegovi drugovi našli su ga mrtva pored vreće.

Njemačka divizija na Mokrome. Kuće u plamenu

A onda smo videli kako dva njemačka vojnika prilaze našoj kući i čuli lajanje moga Žuja. Pucali su na njega iz automata. Zacvilio je i ranjen potrčao stazom kojom smo pobjegli uz planinu. Vojnici su potrčali za njim i ponovo zapucali. Žujo je pao uz mrgljin blizu potoka. Poslije toga prišli su strevi naše kuće i zapalili je. Onda su prišli pojati i plamen se brzo uzdigao do šljemeni. A samo je prošlo deset mjeseci otkad je kuća bila motiv nepoznatom italijanskom oficiru, koji je došao, lagano postavio štafelaž i vjerno naslikao akvarel. Ako je preživio rat, možda naša kuća i dalje traje u albumu toga slikara-oficira, zabačenom u nekom italijanskom podrumu. Dok je kuća trajala niko u selu nije imao foto-aparat pa je, pošto je progutao plamen, njen izgled ostao samo u našem šećanju. U selu samo četiri kuće nisu postale zgarište. Gledajući kako gori, stezalo mi se grlo i suze su same potekle. Niko od starijih nije se došetio, a za to i nije bilo vremena, da skinemo slamu kojom je bio pošiven kutnji krov i da tako ostavimo gole rogove i žioke što bi sigurno omelo laku paljevinu. Zamjerismo jedni drugima kako se nijesmo šetili da makar poskidamo telera s prozora i vrata i da ih bačimo u gusto trnje.

U Torini su bila ostala tri zavežljaja najpotrebnijih stvari koje nijesmo mogli ponijeti prve noći. Otac odluči da ih donesemo pa smo sačekali da se спушти mrak u selu. Kuće su dogorijevale, plamenova je nestajalo i žar je u noći dobijao izgled otvorenih rana. Jedino je pojata Vučetina, pošto je docnije zapaljena, nestajala u blijedocrvenim plamsajima. Odsjaji su dopirali do golih stijena ispod Siljevca. Majka, otac i ja lagano smo se spuštali bespućem, korak po korak, pridržavajući se za grane žbunja. Da se ne bi spotakli, pomagao nam je pomenuti mutni odsjaj paljevine.

Kad smo bili blizu Torine, vatra je u zapaljenoj pojati otkrila skrivenu, u sijenu, municiju i bombe. Eksplozije su zapraštale i mi smo, iznenađeni, kratko bili zastali, ali se brzo vrati noćna tišina. Našli smo zavežljaje uz stablo bukve đe smo ih i ostavili i pošli natrag, spotičući se i naslućujući u mraku čvršći oslonac.

Šutradan sam vidio kako 5–6 granata bacača mina lučno lete na Zavrh, kod Pošćenja. To je bilo njemačko osvajanje partizanskog uporišta. Planule su kuće u Dobrijem Selima, u Previšu, Godijeljima i po tome smo znali dokle su njemačke trupe osvojile. Morali smo da se premjestimo jer je brzo potrošeno ono malo snijega u jednoj udolini, koji je bio neko u rano proljeće pokrio bukovijem lišćem da se ne bi istopio. Otac se prišetio da nedaleko ima jedna duboka sniježnica u kojoj su velike naslage snijega. Sniježnica se nalazi u krševitom i teško pristupačnom terenu, što i odgovara zbje-g. Tada dođosmo u malu dolinu opasanu stijenjem koju otac Miro nazva Grabovica, po imenu sela ispod Durmitora koje je slično opkoljeno planinskim masivima. Na ravnijem dijelu naslagali smo jelove grane da nam, prekrivene ponjavom, budu ležaj. Za stoku smo ogradili prostor ispod velikog bora.

Okupatorska vojska potisnula je partizanske jedinice i ogroman broj ranjenika u Pivu. Sa vrha planine smo, ležeći potrbuške, gledali opušćelo Mokro i kako kolskijem putem prolaze tenkovi i kamioni. Moje sestre Raduša, Borka i Darka, tražile su po proplancima štira, koprive, žućanice, lobode, ali je tje-h dragocjenih jestivih trava bivalo sve manje jer se cio zbje-g, pored mesa i varenike, najviše njima hranio. Poneko je imao malo brašna da zabrk-a skrob. Svakoga dana išli smo da donesemo snijega iz sniježnice. Spuštali smo se niz strmu stranu sve do njenoga dna ispod vertikalne litice, đe je bila duboka jama ispunjena snijegom koga ni u jedno doba dana nije mogao dotaći zrak sunca. Prvije-h dana gledao sam kako Miro ili brat Svetozar odsijecaju šekirom veće grudve snijega i vežu užem. Mi što smo ostajali na

ivici sniježnice, izvlačili smo ih gore. Poslije su mi dopuštili da i ja silazim na snijeg i odsijecam grudve. Mjesto našega zbjega bilo je udaljeno od katuna Malih Poljica, đe su se nalazile još samo nekolike kolibe. Prije rata, između koliba u tome katunu postavljani su torovi za stoku pa je na tijem mjestima nastala oaza štira i koprive. Zato smo napuštili izdvojenu i teško pristupačnu vrtaču „Grabovicu“ i došli u gustu četinarsku šumu iza Orlova Brda; tako smo bili bliži Malijem Poljicima. I za stoku je imalo više pašnjaka, kao što je Duboki Do. Ocijenjeno je u zbjegu da se kolone okupacionih trupa neće opet vratiti u ovaj kraj, da bištu šume Vojnika, jer su u prvome naletu pobile sve što su živo videli, otkrili i stigli, a i spalile su sve što je ovaj narod dugo i teško podizao. Jednoga dana sam se popeo blizu vrha Orlovog Brda i ležeći, da ne bih bio primijećen, posmatrao kretanje njemačkih vozila preko našeg sela. Strčale su pocrnjele zidine, ali se između njih ništa nije kretalo.

Na istočnoj strani Dubokog Dola, na ivici šume, srio sam iznemoglog partizana bez oružja. Lijeva ruka mu je bila uvijena isprljanim zavojem i visila obješena o vrat sivom krpom. Blijed, žutijeh bionjača, ispucalijeh usana, zgužvane bluze, nijemo me gledao i lelujavao se, teško se održavajući na nogama. Na prednjoj strani kape ostao je trag od petokrake. Poveo sam ga do našeg zbjega đe je, između dva kamena, moja majka ložila vatru i varila kotlić varenike, a samo nekolika koraka dalje tarkala je vatru Kata. Majka je zabrinuto pogledala ranjenog borca, pokazala mu da sede na jedan kamen pored vatre i rekla: „Sad će, samo što nije provrela varenika“. Nije ga pitala ni za ime ni za patnje koje je preživio jer se sve videlo iz njegovog izgleda. Tek što je sio, zavukao je kažiprst ispod zavoja, kopkao i izvadio bijelog crva sa žućkastom glavom. Iskopao ga je iz rane, pogledao i bačio. Majka mu je skinula zavoj i isprala ranu mlakom vodom, a onda mi reče da pokupim smole sa borovog stabla. I ja sam sa kore na

list trave skidao žućkaste suze smole dok nijesam nakupio dovoljno i majka mu je tu smolu privila na ranu. Prvo mu je dala ćikaru varenike i rekla: „Polako pij, male gutljaje da ti se ne bi stužilo kad pane na gladan stomak“. Malo docnije dala mu je kuvanog neslanog štira i kišelog mlijeka i reče: „Oprosti, štir je neslan jer nemamo ni zrna soli“. Ranjeniku se počeo vraćati svijetlo u očima i progovori da je uspio s jednijem drugom da se izvuče iz čeličnog neprijateljskog obruča na Sutjesci, kada je izginula Treća divizija, zajedno s nekoliko hiljada ranjenika. Reče da je poginuo i komandant Sava. Povlačeći se, drug mu je umro od zagnojenih rana. Ostao je sâm i zavlacio se u najgušću šumu da bi mogao s manje straha noću zaspati.

Poslije dva-tri dana srio sam među borovim stablima još dva partizana pa sam i njih poveo u naš zbjeg. Takođe su bili bez oružja. I oni su bili iz Treće divizije. Uspjeli su, ali ni sami ne znadu kako, da preteknu i da se bespućima provuku kroz obruč. Jeli su neke trave i lišće. Jedan je na sebi imao troje gaća i nekoliko džemera ispod kaputa, a drugi je imao prljavu kabanicu, izgužvanu i pocijepanih laktova tako da se nije moglo znati kojoj je vojsci pripadala. Majka im je imala dati samo varenike i kuvanog štira i po komad jagnječeg mesa. Požurili su da neđe odu dalje, ali nijesu kazali u kome pravcu. Par dana docnije, dok sam bio u Dubokom Dolu s još nekom decom, slučajno pogledah ka sjevernoj strani đe su rasle zakrčljale bukve i viđeh kako mi neko, iza jedne kleke, rukom daje znak da dođem. Priđoh nekoliko koraka i zagledah se u tome pravcu. Tada je iza zaklona kratko provirila glava i prepoznao Veljka, moga brata od strica. Naglo uskipljeh od zadovoljstva jer su ga moji roditelji, pošto su se pojavila ona nekoliko preživjela partizana sa Sutjeske, s tugom pominjali: „E, da li je preživio Sutjesku naš Veljko?“ Lagano sam se izdvojio od dece jer sam shvatio da Veljko ne želi da se pojavljuje. Obišao sam istočnu stranu Dubokog Dola i prišao mu.

Pošto smo se pozdravili, odmah me upita, da li je neko od Mokrana poginuo. Tihim glasom sam ispričao da je ubijen Miloš Stanković, brat od tetke ocu Miru, kad je bio sišao iz Vojnika u Sige da donese u zbjeg vrećicu brašna koju je pred bjekstvo bio sklonio u lijeske. Gornjoseljani su se sakrili u pećinu u Divanima. Ta pećina, osim prvog dijela u koji se ulazi, ima drugi, prostrani dio koji je s prvim spojen skrivenim uskim prolazom u mračnom uglu, kroz koji se jedva može provući. Kad stari Dimitrije Poleksić, invalid, nije mogao da se provuče dublje kroz pećinu, Mara Nikole Poleksića poturila mu je svoju trogodišnju kćer Stanislavu u krilo, uz riječi: „Evo ti đede unuka, da ne budeš sam“, u nadi da će ga Njemci pošteđeti kad ga vide s đetetom. Međutim, kad su došli do pećine, Njemci su ispred nje ubili Stevana Čvorovića, a u prednjem dijelu pronašli ostavljene stvari i starog Dimitrija sa unukom na krilu i odmah ih ubili. Nijesu otkrili nastavak pećine i taj zbjeg Mokrana je preživio. U jednom momentu, da ne bi smrtonosci čuli, Mila Bogićeva Poleksić morala je ugušiti svoju rasplakanu bebu Saru, koju je slučajno povrijedila dok je pronosila kroz usko grlo pećine. Kad sam Veljku rekao da je strijeljano dvanaest Gračana, pitao me da li znam poimence koji su poginuli pa sam mu i to rekao. Docije smo saznali da su ti Gračani pobijeni u uvali ispod kuće Blagote Guzina. Oni su bili u četnicima pa su mislili da će ih Njemci prihvatiti kao saborce. Zato su se bili postrojili ivicom puta s puškom o ramenu, da dočekaju i pozdrave njemačku kolonu. Ali, u tijem danima, Njemci bili otpisali četnike kao saveznike jer su saznali da vode dvostruku politiku, da se nadaju iskrcavanju američko-engleskih trupa. Pažljivo me Veljko slušao i pripitivao. Iako je u duši nosio sve patnje i strašne slike sa Sutjeske, iskre duhovitosti nijesu u njemu bile pogašene pa se našalio na moj račun, pomenuvši lijepu pastiricu koja je bila nedaleko od nas. Reče mi da je, povlačeći se od Sutjeske, preživljavao jedući travu

srijemušu. Neki njegovi drugovi kidali su meso s mrtvih konja, ubijenih rafalima njemačkih „štuka“ i onako prijesno jeli, ali on to nije mogao. Teško je bilo naći ubjeg od avona koji su u nisko-me letu pretraživali svaku uvalu: „Pored mene je drug poginuo od avionske bombe, dok smo bili u zaklonu iza jednog kamena“ – opisivao je užas u kome se ratni sudar sa nadmoćnom silom okupatora pretvorio u lov na ljude.

Povratak iz zbjega na zgarište

Poslije bitke na Sutjesci, teritorija na kojoj se odvijala Peta neprijateljska ofanziva bila je pod kontrolom okupatora, a naše selo Mokro je na putu Nikšić-Šavnik, pa je povratak iz zbjega morao biti odlagan. Tek u početku avgusta 1943, kada se front pomjerio i okupatorska vojska napuštala razorena drobnjačka sela, sišli smo s planine. Bio sam začuđen kako je porasla visoka trava na progonu pored potoka jer nije bilo stoke da je opasa. Pošto sam bio vidio sa Siljevca đe je pao moj pas Žujo, potražih ga i našao njegov kostur kroz koji je bila pronikla trava. Sa hladnoćom u grudima prilazili smo zidinama kuće i pojate. Kad dođosmo, nijemo smo zastali, majka Kosana, otac Miro i ja, gledali smo kutnje pepelište. Sagorjele su i košnice jer su bile poređane uz istočni zid kuće. Zatim priđosmo i pojatištu. Bili smo još više pometeni kad viđesmo u ajatu gomile zemlje oko trapa koji je zjapio otkopan i ispražnjen. Bili smo sredinom maja sve uradili da ne bude otkriven po svježe kopanoj zemlji. Spratili smo ovce u ajat tri noći, pred samo nastupanje okupatora, da bi utabale zemlju. Zatim smo unijeli snopove slame, kašete i drugo. Sve to nijesmo morali raditi jer Nijemci nijesu ni ulazili unutra da bi pretraživali, već su, kako smo viđeli iz škripa sa Siljevca, prišli strevi i zapalili je. Trap je otkopan pošto je pojata sagorjela, ispod sloja pepela. Oni što su otkopavali novi trap,

koji je bio na sredini prostorije, zemljom su zatrpali stari koji je bio podijeljen na manji, za šeme krtole, i na veći, u koji smo bili sklonili očev stolarski alat i banak, kao i još neke sitnije stvari. Red šljiva koji je bio s južne strane pojate sagorio je, samo su ostala crna stabla koja su ličila na uspravljene velike ugarke. Okupatori su bili i opaki cinici: svečana crnogorska odijela izvadili su iz baula, otcijepili ukrasne vezove i obmotali ih oko ugaraka-stabala šljiva, a platna ponijeli. Nas troje, duboko povrijeđeni, nemoćno smo gledali. Majka uzdahnu i samo reče: „Kako su to zli ljudi, bog ih ubio“. Dok sam sa gomile zemlje gledao u prazni trap, osetih da mi se ispod noge nešto izmače i pogledah: bio je to okvir sa slikom đeda Milovana, jedinom njegovom fotografijom koju smo imali. Slikao se u Americi 1903. godine, kad je tamo radio u „minama“. Srećom, bila je sačuvana. Pored kućišta našao sam knjigu Dostojevskog „Bijele noći“, koju su čitali moj otac i brat Radoje, a malo dalje, na putu, našao sam pokislu antologiju pjesama koju je sestra Raduša voljela da čita. Te knjige su ispale iz naručja lupeža-palikuća. Dok je stojao i gledao u ispražnjeni trap, otac Miro primijeti: „Odnijeli su i gusle koje sam, u mladosti, cijelu zimu rezbario. A za njih su mi neki trgovci u Šavniku nudili dobre pare. Šta će Njemcima gusle?“ Pljačkaši-cinici „poigrali“ su se i s našom trpezom koja je bila lijepo obrađena: odvalili su izrezbarene nogare i ostalo i to vjerovatno naložili, a gornji dio, okruglu ploču, prikucali na četiri kolca. Možda su na tako nagrđenoj trpezi igrali karte, da se odmore od paljevina i pljačke. Taj ostatak trpeze našao sam blizu potoka, u Obarcima. U zidini kuće počeli smo da zgrčemo pepeo u kome smo nalazili guke istopljenog stakla od prozora, sagorjele brave od vrata i iskrivljene eksere, metalne djelove nekih alataka, verige, vatralj, sač, demirodžak. Vadili smo iz pepela eksere da bi ih ponovo upotrijebili jer nove nijesmo imali đe nabaviti. Ljuta planinska zima se nije smjela dočekati bez

nekoj ozbiljnijeg skloništa. Međutim, prije nego počnemo graditi objekat u kome se mogu provesti studeni dani, trebalo je osigurati privremeno sklonište od kiša. Jednako i za stoku se nešto moralo podići jer bez nje nije bilo opstanka. Miro je odlučio da na guvnu napravimo katavu od bukovih kolaca i grana. Pošli smo u Laze i ubrali vrljike, kolčeve i grane. To je bio jedini materijal koji smo mogli skupiti i donijeti. Nije bilo ni žice kojom bismo to jače povezali da ne bi katavu vjetar raznio.

Drugoga dana, dok smo moja braća i ja u Lazima šekli i izvlačili na stazu sòve i kolčeve, na Gornjim Ledincima, iznad šumske staze koja vodi u našu šumu Kučerak, ispod jedne lijeske naidosmo na kostur. Pridosmo da bolje pogledamo. Bio je to poginuli partizan, jedan od onih koji su pokušavali da spriječe prodor „Princ Eugen“ divizije prema Šavniku. Zvijeri su ga skušale i raznosile. Na kapi se vidio trag petokrake. Po ostatku prljavog zavoja mogli smo zaključiti da je bio ranjen. Da li je mogao sâm doći dovde i tu se sakriti ili su ga drugovi donijeli i tu sklonili, u nadi da će preživjeti, za nas je ostalo tajna. Nijesmo znali kako da sahranimo nepoznatog partizana jer nijesmo imali alata. Kad se vratismo kod kućišta, braća Svetozar i Jovan ispričaše ocu o potresnom otkriću. U pepelu pochte bili smo našli obgorjelu motiku i lopatu. Grubo smo ih nasadili na bukove kolčeve i vratili se da uklonimo od zvijeri ostatake nepoznatog borca. Iskopali smo grob, smjestili ostatke i prekrili ih zemljom. Odozgo smo poređali ploče. Kad smo ga ukopali, stadosmo iznad humke u stavu mirno i podigosmo stisnutu pesnicu na sljepoočnicu. Jovan je rekao: „Slava mu“, a Svetozar i ja ponovismo.

Kad smo sišli iz zbjega i našli se na zgarištu, nije bilo moguće kupiti ni malo brašna u razorenom Drobnojaku. I dalje smo morali kuvati i jesti neslane trave. Majka je predložila da moje sestre Raduša i Borka pođu u Šipačno, kod ujaka Kostadina i ujne Mile, da pokušaju da zarade malo brašna, jer je taj kraj bio na obodu

teritorije koja je obuhvaćena invazijom neprijatelja u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Raduša i Borka su pošle preko Vojnika, noseći praznu torbu. U Šipačnu ih je lijepo dočekala naša ujevina. Žita su bila već požnjevena, samo je još ostala njiva rođaka ujakova s kojim se on dogovorio da je sljedećega dana požnju moje vrijedne sestre. I one su žnjele cijeli dan. Za taj rad dobile su torbu brašna koju je ujna Mila pažljivo zašila, da se ne bi taj dragocjeni prah pri povratku prosipao. One su, idući natrag na Mokro, naizmjenično nosile torbu uskim i strmim stazama preko planine. Sunce je bilo na zalasku i ja sam čuvao stoku pored Šiškovca kada me pozva sestra Darka i reče da su se naše sestre vratile i da je majka već pripremila skrob za večeru. Miris toga ražanog skroba vratio mi je tada sećanje na hljeb koji njesmo jeli tri mjeseca. A i da smo imali brašna, ne bi mogli od njega hljeb ispeći u planini. Miris i ukus toga skroba donio mi je u podsvijest neku neodređenu nadu da se bliže bolji dani.

Na kraju našega imanja na Bregovima, nalazi se staza kojom se silazilo u Laze, najčešće za drva, a tokom jula mladež je tuda odlazila na kupanje u Pridvorici, u Šurčinom Viru. Dok smo bježali od pogibije po Vojniku, juna 1943, njemačka vojska dovela je osamnaest zarobljenika na tu stazu, pedesetak metara od kolskoga puta. Oružana pratnja se povukla kao da ih pušta na slobodu, ali su na glavici iznad već bili postavljeni mitraljezi koji su rafalima pokosili sedamnaesticu. Samo je jedan uspio da uskoči u šumu. Njemci nijesu pomjerali ubijene, već su nagrnuli na njih tanki sloj zemlje s kosoga prla uz stazu. Malo zapadnije od toga mjesta koje je okupator učinio gubilištem, bio je naš ljetnjikovac (katun), na kome su bile dvije kolibe. Jednu kolibu razvalili su Italijani, a drugu su, godinu dana docnije, spalili Njemci. Ljetnji dani na tome belvederu prije rata bili su mi ispunjeni igrom. U bašti pored koliba njegovano je povrće, a s lijeve strane od ulaza u novu kolibu majka je svake godine uzgajala

kadife, jarko narandžaste boje. Dvije okupatorske vojske su sve to uništile i više nikad na tome mjestu život nije obnovljen. Bregovi su prestali biti naš izdig. Pošto se okupatorska vojska povukla, došli su rođaci poginulih i otkopali lješeve da ih prenesu na groblja i sahrane. Pri polasku, umivali su ruke na našem izvoru, koji je odmah ispod kolibe, pa je tako i izvor ubijen, nismo ga više koristili.

Obnova pojate

Otac je odlučio da podignemo pojatu: za čeljad – ajat, a za stoku – izbu. Jelovu građu nije bilo moguće pribaviti. Jedino je ostalo da nešto pokušamo od bukovine, ali u našem dijelu šume ostale su samo velike i kvrgave bukve od kojih se ne može ništa uraditi. Miro je znao da pogodne građe ima samo u Šestanovom Dolu, u šumi Jovana Žižića koga su strijeljali Italijani početkom avgusta 1941. Upitao je Joku, udovicu Jovanovu i ona je odobrila. Tako je Miro ubrao bukovu građu za krovnu konstrukciju. Imao je veliko iskustvo u tesanju i oblikovanju krovova na dva dumeta (polulistre) sa bočnim vratima za ajat i pojatu pa je tako i učinio. Krajem aprila u potkutnjici smo posadili krtolu i bila je, u drugoj polovini maja, tek pronikla. Njemci su iskopali proklijalo seme i odnijeli. Isto tako, pokosili su zelene stabljike žita pa nismo imali slame da pokrijemo pojatu. A svima u selu je bila potrebna jer su svi postali beskućnici. Miro je pomislio da bi slamu mogao pronaći u Donjoj Bijeloj koja je po strani od kolskog puta i našao je tamo dovoljnu količinu u Giga Radovića. Uslijedio je težak posao: donošenje snopova ražane slame sa prilične udaljenosti, uz strmi put od mlina na rijeci Bijeloj, do Mokroga. Pošto je bilo nužno popraviti zidove i ozidati južni zabat, potreban je bio i klak koji se nije imao đe kupiti, a ako ga je ide iko i imao, mogao ga je dati u zamjenu za ovce jer nikakav

novac nije bilo u upotrebi. Tada se Miro prisjetio da je ded Milovan, krajem 19. vijeka, palio klačinu pri vrhu Golijeh Strana. Kupola se početkom trećega dana loženja srušila i vatra se ugasila pa je on klačinu napuštio. Tu napuštenu klačinu deda Milovana, u kojoj je klak bio nedovršen, videli smo kao jedini mogući spas jer su se studeni dani brzo primicali. Zemlju iznad klačine zaravnile su kiše i snjegovi tako da je na njenome mjestu ostala plitka okrugla udolina u kojoj se skupljala kišnica. U porodici nije pominjana zbog dedova neuspjeha, ali je pamćena i ja sam znao đe se nalazi. Kad smo skinuli sloj zemlje, pokazao se klak. „Nije tako loš, valjaće“ – ocijenio je otac razgledajuću jedan komad i mi počesmo da vadimo i tovarimo na konja. Problem je bio i čista pržina bez koje se ne može dobiti dobar malter, a nje niđe blizu nema. Miro je zapamtio da je nekad davno neko bio otkrio pržinu na Bregovima, kod Mrdova izvora. I tu je Svetozar kopao i vadio pržinu ispod spleta žila lijesaka i drugog rastinja. Eto kako je mučno pronalažen i donošen materijal da bismo obnovili makar i skućeni prostor za život, pod kakvim-takvim krovom. I počeli smo radove na obnovi pojate. Ja sam malter prinosio u kalici, kraćući po štici postavljenoj preko greda iznad izbe. Ta štica slučajno nije sagorjela jer je bila bačena van kuće. Bez štica nijesmo mogli popoditi i potavaniti sobu, a dok je trajalo prividno ratno zatišje, nije bilo moguće pribaviti tako dragocjen materijal. Da taj problem riješimo, pružio nam je ruku pomoći plemeniti predak, prađed Radoje, koji se na Ornicama nastanio 1860. godine i tu napravio brvnaru. Grede od te brvnare položili smo iznad zemunice koju smo iskopali u maju da bi se zaštitili od njemačkih „štuka“. I pošto smo tada na njih nabačili veliku gomilu zemlje, palikuće im nijesu mogle prinijeti plamen. I tako, sa njih smo skinuli zemlju koja ih je sačuvala, i od njih išegali štice. Tijeh dana, dok smo bili bez krova nad glavom i bez osnovnih uslova za život, majka se razboljela. Pošto

nije bilo ljekova, pila je čaj. Tada je rekla da joj se čini da bi je ozdravila voda s nekog čistog izvora. Znao sam za izvor koji ističe ispod Litice, duboko u kanjonu Šiškovca pa sam neđelju dana silazio niz Laze na taj izvor i donosio po dvije flaše bistre vode koju je majka pila kao lijek.

Partizani opet u Šavniku

U drugoj polovini septembra 1943. godine, ponovo su partizani oslobodili Šavnik. Krajem toga mjeseca ugledao sam da od Ambarića dolazi Veljko. Srio sam ga na mjestu đe se završava aleja stričevih šljiva. Sad je malo drukčije izgledao nego kad sam ga vidio dva i po mjeseca ranije iznad Dubokog Dola u Vojniku. Bluza mu je bila čista i lice veselije. Skinuo je s ramena mašinku i pružio mi: „Ovako je drži, lijevom rukom, a desnom uhvati ovđe, podigni je u vis i pritisni obarač“. Tako sam učinio: rafal je odjeknuo. Veljko je želio da i tako objavi povratak partizana u naš kraj, nakon ljetošnje zločinačke oluje smrti i paljevina. Od njega saznadosmo da nema nade u povratak strica Radisava i brata Radoša, da su poginuli na Sutjesci. A brat od strica Drago se poslije nekoliko dana vratio: sporo je prilazio zidini kuće. Bio je umrtvljenog pogleda i šutio, gledao nas je bez misli, kao da mu se sporo vraćalo šecanje na nas.

U posljednja dva mjeseca 1943. godine nekoliko puta Radoje nam je slao radio-vijesti iz partizanske Komande mjesta u Šavniku. To je bila indigo-kopija na tankom papiru. Glavne su bile one vijesti o džinovskoj borbi sovjetske Crvene armije protivu Hitlerovih razbojničkih trupa, na beskrajno dugome frontu, od Lenjingrada do Kavkaza. I nama su, dok smo se tijesnili u ajatu a napolju bili visoki nameti snijega, glasovi o sovjetskim pobjedama bili jedina nada. Tada smo saznali da je tokom ljeta trajala velika Kurska bitka, u kojoj je lomljena kičma njemačkim

fašistima. Miro je bio dobio i skicu cijelog istočnog fronta pa smo, u prva tri mjeseca 1944. godine, pratili pomjeranje sovjetskih armija ka zapadu: teške borbe u okuci rijeke Dnjeper, izbijanje crvenoarmejaca na rijeke Dnjestar i Prut. U to vrijeme išao sam nekoliko puta u Šavnik da donesem vijesti i da Radoju odnesem bocu varenike. Jednom mi je kazao da se bila pokvarila pisuća mašina, jedina u Komandi, pa da je on sâm popravio. Bio sam zbog toga ponosan na njega.

Nova njemačka ofanziva. Njemci opet na Mokrome

Na samom kraju maja 1944. godine stigao je glas da su se njemačke trupe usmjerile od Kolašina, preko planine Sinjajevine, prema Njegovuđi, jer su bili obaviješteni da će engleski avioni sa improvizovanog aerodroma prevoziti ranjenike u Italiju. Od 1. do 5. juna, svake noći slijetali su avioni, prihvatili ranjenike i prevozili ih u savezničku bazu kod Barija, đe je tada otišao i Radoje. Bio se razbolio pa je prebačen u savezničku bolnicu. Njemačka vojska uspjela je da tada prodre do Njegovuđe, ali su se morali odmah povući pred partizanskim otporom. Međutim, već početkom druge polovine avgusta, počela je nova njemačka ofanziva preko Sinjajevine, na šavnički srez. Iz partizanske Komande u Šavniku stiglo je obavještenje o prodoru Njemaca i da moramo bježati. Rečeno mi je da pođem kod Vojina Čvorovića i da prenesem upozorenje. Iza kolibe, na Stupovima, našao sam Granu Stevanovu i saopštio joj tu vijest. Za posljednje tri godine bili smo „svikli“ na nagle prijetnje, na brutalne postupke okupatora, na strašna gubilišta kao što je ono u Pivi, kada su okupatorske jedinice u Dolima i na drugijem mjestima, tokom Pete ofanzive, ubile preko hiljadu ljudi, među kojima je dvjesto dvadeset iz bratstva Blagojevića od kojih je moja baba Vukosava-Lila. Zato ova nova vijest nije

izazvala dublje iznenađenje pa smo brzo počeli da pakujemo najnužnije stvari. Kad smo odlazili, s tugom smo se okretali da odnesemo puniju sliku pojate jer ako je Njemci spale kao prošle godine, kako da je opet podignemo! Pošli smo uz planinu, kao i naši sušedi, noseći zavežljaje, ponjave i nešto hrane. Zaustavili smo se blizu sniježnice, duboko u planini.

Njemci su 17. avgusta 1944. godine ugrozili aerodrom u Njegovuđi, a veliki broj ranjenika je pristizao s fronta. Zato je partizanska komanda angažovala narod da pripremi pistu u Breznima, što je učinjeno u noći između 21. i 22. avgusta. Sa te piste je, sljedećega dana, 36 američkih aviona prihvatilo 970 ranjenika i prenijelo ih u Italiju. Jovan i ja smo se bili dogovarali da siđemo s Vojnika u Brezna i da pokušamo da uđemo u jedan od tih aviona, ali kad smo došli kod Mršine Vode sretosmo Radmilu Radonjić i ona nam ispriča da su Njemci već zauzeli aerodrom.

Bili smo uvjereni da je naš zbjeg na sigurnom mjestu, odvojen od planinskih staza, u gustoj četinarskoj šumi. Jednoga dana pošao sam s majkom Kosanom i sestrom Radušom da donesemo snijega iz sniježnice. Sišli smo niz strmi prilaz do snijega. Ja sam se spustio, šekirom odsijecao bijele kocke i vezao ih za kraj spuštenog užeta, a njih dvije su ih izvukle. To sam učinio i za sušetku koja je došla s nama. Pošto smo uprtili grudve snijega i pošli prema zbjegu, slučajno sam pogledao iza nas i ugledao dvije glave pod šapkama, iznad sniježnice: dva Njemca su nas, iz škripa, posmatrala. Pretrnuo sam i tiho rekao: „Ne okrećite se. Iza nas su Njemci. Produžite istijem hodom“. Kad smo prišli zbjegu mislili smo da saopštimo da smo otkriveni, ali je zbjeg već bio na nogama jer su svi znali u kakvoj smo opasnosti. Saznadosmo da su otac Miro i Uroš Stanković uhvaćeni na drugoj strani i da su bili primorani da drže za noge jagnje dok mu je jedan vojnik zguljivao kožu. Ruke su im malaksavale, ali su

ih primoravali da jagnje drže na istoj visini. Malo dalje od zbjega, brat Jovan je čuvao ovce i nije znao šta se zbiva. Bio je stao na jedno oboreno stablo i zapjevao potresnu pjesmu o lanjskoj tragediji partizana: „Kraj Sutjeske hladne vode / barjak časti i slobode“. I dok je izgovarao posljednju riječ, od snažnog udarca nogom u leđa posrnuo je ničice na zemlju. Nije bio oštetio da mu se Njemac blizu primakao. Kad se počeo pridizati, prvo je ispred sebe vidio crne čizme, a zatim uperen pištolj i zastrašujući pogled vojnika koji je nešto viknuo i pokretom ruke dao mu znak da ustane i da ćera ovce prema zbjegu.

Bili smo sa svih strana opkoljeni. Sve nas je prožeo strah jer nam je u svijesti i nervima bilo prisutno teško šecanje na prošlu godinu, kada je na ovome terenu ta ista vojska ubijala sve živo. Sad su nam naredili da uzmemo zavežljaje i pođemo. I pošli smo, a njemački vojnici sa automatima u rukama pratili su nas s jedne i druge strane, da ne bi neko strknuo s puta u šumu. Pratioce i automate nijesmo smjeli ni pogledati. Očekivali smo da svakoga časa zapucaju jer nijesmo znali da li će nas ostaviti u životu ili strijeljati. Već se sunce naginjalo zapadu. Narod je koraćao između stabala koja nas ovoga puta nijesu zaklonila. Uzbuđene majke pogledom i rukama okupljale su svoju decu kao da ih tako mogu zaštititi. Uskom stazom nagnali su nas da idemo jedni za drugima pa smo formirali kolonu zbunjenih i nemoćnih, a pred nama je bila stoka. Kad smo prilazili povijarcu od koga počinje druga strana planine i spušta se staza prema selu, dva vojnika odjednom izdvojiše iz kolone moga oca Mira. Odveli su ga do litice, dvadesetak metara od staze. Dok je jedan vojnik pretresao Mirov naramak, drugi je držao na nj uperen automat. Mi smo, prestrašeni, zastali da vidimo šta će se dogoditi s ocem, ali nam sprovednici nijesu dopuštali da stojimo, već su nas, uz povike, gurali da idemo. Svaki korak smo doživljavali kao opraštanje od oca, a strah da ćemo čuti rafale iz automata poništavao nam je misli.

Kad smo priješli planinsku kosu, vojnici se iznenada okrenuše i ostaviše nas. Tu smo zastali da sačekamo šta će se dogoditi s Mirom. Već se bližio sumrak kada se u jednom trenutku pojavio. Išao je polako, umornim korakom. Kaza nam da je, dok je stajao pred automatima, prišao jedan oficir, razgovarao na njemačkom jeziku sa vojnicima i dao im znak da se odmaknu, a onda je njemu pokazao rukom da ide. Miro je mislio da će na nj pucati s leđa pa je, idući istom stazom kojim smo mi prošli, svakoga časa očekivao smrtonosne pucnjeve. Oficir koji je prišao vjerovatno je ocijenio da Miro nije sumnjiv jer u njegovom naramku nije bilo ničega, osim nekoliko stvari koje su bile nužne za preživljavanje u surovoj planini. Niže od vrha planine već se hvatao sumrak. Spuštali smo se naporno i dugo. Ispod nogu se omicalio sitno kamenje. Bila je noć kada smo stigli u ajat. Stoku smo učerali u tor. Gledali smo se, kao da se prebrojavamo: svi smo tu, samo je Radoje u savezničkoj bolnici u Italiji. Majka reče: „E, da li Radoje saznaje šta se ovde zbiva, kakvijem smo opasnostima izloženi? Bolje bi bilo da ne zna, da manje brine i tuguje“.

Majka mi je šutradan rekla da ispred kutnje zidine namjestim dva kamena i da pokupim brstine da se lakše vatra propiri između njih. Ona je na kamenje stavila kotao s varenikom, da se uzvari. Vatra se tek razgorijevala i plamen počeo da palaca oko bakarnog kotla, kad naiđoše dva njemačka vojnika i bez riječi za povraz podigoše kotao s varenikom i poniješe. U momentu se majka snađe i upita, pokazujući rukom na mene, da li mogu vratiti kotao. Jedan od vojnika shvatio je pitanje i dade mi znak rukom da pođem s njima. Njemačka jedinica razapela je šatore na Vušića Bari i tamo su pošli vojnici, noseći između sebe kotao. Godinu ranije, kada je spaljena kuća i otkopan trap, nestalo je sve posuđe. Za kuvanje je ostao samo taj kotao koji smo nosili u zbjeg. Idući za njima preko Uzrnice, slučajno sam gurnuo ruku u džep i ošetio da me nešto bocnulo. Odmah se šetih da je to vrh

metalne petokrake i prože me strah da me ne pretresu i nađu taj simbol komunista i borbe protiv fašizma. Jovan mi je bio lijepo izrezao tu petokraku od crvenog dijela italijanske limenke za pamidoru. Bila je prišivena na mojoj kapi sve dok nijesmo pošli u zbjeg. Tamo mi je neko rekao da je skinem jer ako nas Njemci pronađu i vide petokraku, mogli bi „zbog toga svi nastradati“. Dok sam je skidao s kape sebi sam ličio na dezertera, ali mi je bilo žao da je bačim i metnuo sam je u džep. Nijesam pomišljao da može doći do ovakvog susreta s Njemcima. Gledajući pažljivo vojnike ispred sebe, odabrao sam pogodan momenat, lagano skratio korak, izvadio ruku iz džepa i ispuštio petokraku u niski grm divljake pored koje smo prolazili. Vojnici to nijesu primijetili jer im je pažnja bila usmjerena na kotao, da se na nastranitom zemljištu varenika koju su nosili između sebe ne izljusne. I minuo me strah. Priješli smo potok u Obarcima i stigli kod nekoliko šatora. Ispred njih vojnici su se odmarali. Jedan od njih čistio je mitraljez. Gorjele su nekolike vatre oko kojih su se vojnici muvali. Ona dvojica odmah objesiše kotao iznad jedne od vatara, na kuku koja je pričvršćena za tronogi držač. Pomislih kako oni ne moraju podlagati kamenje da se posuda nasloni, kao što sam ja činio. Znao sam da moram sačekati da se jomuža uzvari pa sam stajao i kratko pogledivao na tu, sad mirnu grupu vojnika, trudeći se da više gledam u zemlju ispred sebe. Neki su pripremali mahune, a ja sam toga jutra primijetio dvojicu kako izlaze iz naše potkutnjice u kojoj su mahune uzrijevale.

U jednom momentu viđeh da od kolskog puta dolaze dva naoružana čovjeka. Kad su se primakli, poznadoh da su to četnici. Stadoše ispred mene. Na kundacima njihovih pušaka bile su urezane mrtvačke glave i parola: „Za kralja i otadžbinu“. Jedan od njih me oštro pogledao i upitao: „Čiji si ti?“ Rekoh da sam sin Mira Radojevića. Taj čovjek maloga rasta i zelenih očiju uspravi se i povisi glas, očigledno iritiran pomenom imena moga oca:

„Šta radiš ovde?“ Odgovorih kratko: „Čekam da mi vrate kotao“. Na te moje riječi on počeo da viče: „Šta da ti vrate!? Trebalo bi vas sve pobiti, gadovi komunistički!“ Na taj njegov urlik neki od njemačkih vojnika kratko pogledaše mene i dvojicu četnika i nastaviše da rade svoj posao. Četnici su čekali reakciju, ali brzo shvatiše da nijesu postigli cilj, da su na uzvik o komunistima Njemci ostali nezainteresovani. Poslije nekoliko trenutaka, njih dvojica odoše dalje u selo. Tada ponovo osetih duboki prezir. Kad je varenika provrela vojnik je presuo u aluminijumske šoljice i pružio mi kotao. Moj povratak oveseli majčinu zabrinuto lice.

Dva dana docnije priđoše pojati jedan čovjek u njemačkoj uniformi i Milosav Milošev Stanković. Dok je Milosav razgovarao s mojima, stajao sam sa strane i nijesam čuo o čemu pričaju. U jednom trenutku Jovan se okrenuo čovjeku u njemačkoj uniformi i rekao: „Vi ste nam kuću zapalili!“ Vojnik je očigledno razumio Jovanov prijekor, ljutito ga pogledao i okrenuo pušku na njega. Jovan je potrčao niz Uznicu, a Milosav je podigao cijev puške naljućenog vojnika i brzo rekao: „Nemoj, to je ludo dijete“. Iako je taj vojnik bio obučen u njemačku uniformu, vjerujem da nije bio Nijemac, već jedan od četnika pa se zbog nečega kamuflirao. Tada su četnici, u Durmitorskoj operaciji, pomagali njemačkim jedinicama da slome otpor partizana pa ih je Treća crnogorska divizija razbila u Čeranića Gori. U proljeće 1944. godine, napisao je Jovan pjesmu u osmercu, o četničkoj izdaji i njihovom dvostrukom moralnom posrnuću, kada su, u ljeto 1943, dok je trajala peta neprijateljska ofanziva, bili upotrijebljeni kao tovarna stoka od svojih saveznika, Hitlerove armije. Tada je dio četničkih odreda razoružan i „osamaren“: morali su nositi opremu za njemačku vojsku koja je zvjerski uništavala durmitorsko područje na kome je bila opkoljena partizanska glavnina i veliki broj ranjenih boraca i oboljelih od pjegavog tifusa.

Oslobođenje

Iz Nikšića su polazile ka Mokrome sve okupatorske vojske. U tome gradu su se italijanskim, a zatim i njemačkim trupama pridružili četnici pa su zato nastali stihovi koji su u kolu pjevani: „Oj, bedeme oburvani / oj, Nikšiću, pun pogani“. Kada su saveznički avioni počeli bombardovati Nikšić, potmulu tutanj eksplozija slušali smo i na Mokrome. Tada nam se ponovo javila nada da se bliži dan kada će taj grad osloboditi partizani. Ranije, dok su Italijani držali Nikšić, do nas su dopirali glasovi kako su naši zauzeli Uzdomir, planinski vrh koji dominira Nikšićkim poljem, ali su iza njih stizali i drugi, da su ga opet osvojili Italijani.

Krajem oktobra, brat Radoje vratio se iz Italije. U Dubrovnik je prispio brodom, a zatim je kamionom, preko Nikšića koji je bio oslobođen 18. septembra 1944, stigao na Mokro. Toga dana svi smo bili srećni. Bio je obučen u englesku uniformu i pušio cingare iz okrugle aluminijumske kutije, kako su ih saveznici za vojsku pakovali. Donio je vojni torbak za koji su bile prikačene dvije četvorouglaste uske platnene futrole. Jednu mi je poklonio, i u njoj teku i drvene boje. Iz jedne fascikle izvadio je slike, jednakog formata, vođa antifašističkog ratnog saveza: Staljina, Ruzvelta i Čerčila. Poslije sam te slike zalijepio na kosoj strani ajata, tako da se vide čim se ukroči u prostoriju. Miro i Kosana su mu pričali o našem bježanju po Vojniku u vrijeme njemačke Durmitorske operacije, o borbi partizana oko aerodroma na Njegovući i Breznima. Pričali su kako smo bili u zabludi da smo uspjeli izmaći u Vojniku okupatorskoj vojsci, ali da su nas jednoga poslijepodneva opkolili i saćerali u selo. Radoje je pažljivo slušao opise događaja, nije ništa zapitkivao oca i majku. Onda kaza da je s velikijem uzbudjenjem pratio u Italiji vijesti o toj

njemačkoj ofanzivi, koja je imala za cilj da partizanske jedinice potisne na područje Durmitora i da ih u teško prohodnom spletu kanjona uništi. Dok su ga slutnje o našem opstanku lomile, jedne noći, krajem avgusta, usnio je san da se obreo u našoj kući koje više nije bilo i da je skupio i odnio iz nje onoliko kašika koliko ima nas. Kad se probudio i u sebi prepričao san, od toga trenutka učvrstila mu se u svijesti nada da smo svi preživjeli tu surovu njemačku ofanzivu.

A onda saznadosmo da je u Šavniku zakazana proslava „Oktobarske revolucije“. Jovan je našao na tavanu iznad ajata manji pravougaoni komad štice, oblanjao ga i napisao mastiljavim lapisom parolu: „Živjela Oktobarska revolucija“. Zatim je šticu prikovao za štap i parola je bila spremna. Dok smo išli preko Graca i niz Tunjemir, videli smo kako se narod spušta ka Šavniku. Svetozar i Jovan išli su naprijed, noseći parolu. Na Pjaci se okupilo dosta svijeta, a zatim su, sa balkona dvospratne kuće, rukovodioci držali govore.

Iako je rat još uvijek žestoko tutnjio u Evropi, u Nikšiću je, krajem marta 1945. godine, obnovljen rad gimnazije pa je Jovan pošao da produži ratom prekinuto školovanje. Međutim, pošto je Bugarska postala saveznica u borbi protivu fašističke Njemačke, bugarska vlada je izrazila plemenitu želju da iz ratom razorene Crne Gore prihvati na oporavak jedan broj dece, dok se rat ne završi. I Jovan je, s grupom dece, pošao avionom sa aerodroma na Kapinom Polju. S decom je išao i vaspitač. Prvi mjesec proveo je u sanatorijumu na planini Balkan. Onda je ta grupa bila smještena u grad Plovdiv. I ja sam tada izrazio želju da pođem, ali mi je majka Kosana rekla molećim glasom: „Nemoj, sine, da ostavljaš majku“. Jovan mi je pisao iz Bugarske. To njegovo pismo sam mnogo puta čitao, plačući. Čuvao sam jagnjad i nosio onu futrolu, poklon od Radoja, i u njoj bojice, svesku i Jovanovo pismo.

Kad sam bio, početkom aprila 1945, u Šavniku da bih donio pismo od Radoja, saznao sam da su partizani oslobodili Sarajevo. Tu vijest sam želio da što prije prenesem ukućanima pa mi je hod uz strmi Tunjemir izgledao duži nego ranije. U ajatu sam zatekao i gosta, Milutina Piletića. Razgovarao je s mojim ocem. Na sebi je imao englesku uniformu, na opasaču je imao pištolj i bombu. Čim sam izgovorio da je Sarajevo oslobođeno, taj snažni čovjek brzo ustade, izađe na put, uze bombu i jakijem zamahom je bači daleko niz Uzrnicu. Bomba je eksplodirala, a odjek je prešao preko planinskih strana. Taj pucanj radosti izdvojio se u mome pamćenju od ratnih kanonada.